

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192581

UNIVERSAL
LIBRARY

मित्र आणि मैत्रिणी

(स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी)

लेखक:—स० हृदय (महाड)

महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार प्रकाशन, गिरगांव, मुंबई

प्रथमावृत्ति : मे १९४५

(सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन)

● प्रकाशक :

श्री. शं. वा. कुळकर्णी
महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार
गिरगाव : मुंबई ४

● मुद्रक :

एम्. इ. करीम
डि लक्स प्रिन्टर्स
भायखळा मुंबई २७

किंमत ३ रुपये

— वाचक मित्रांना —

मी 'मित्र आणि मैत्रिणी' लिहितांना कादंबरीचे मानीव तंत्र थोडेफार सांभाळण्याचा यत्न केलाच आहे. तरी पण कांहीं अनवश्यक उल्लेख वा अकारण मजकूर टाळण्यासाठी वळलेल्या मार्गाचा त्याग करून, आपलें उद्देश्य व्यक्त साधावे म्हणून कांहीं वेळ पाऊलवाटेनें गेलों आहे.

हृदयाला चटक्या लावणाऱ्या, मनांत खोल जाऊन वृत्तलेल्या नि स्वानु-
 यत्नात निरंतर झालेल्या अशा आकर्षक घटना निर्धारानें इतरांना सांगितल्या
 प्रतिज्ञा असा हे लेखकाच्या ठिकाणी उत्पन्न होतो. अशा घटना किंवा
 प्रसंग आजूबाजूला प्रत्यहीं घडत असतांना या कादंबरीचा विषय मला पूर्ण
 जाणीवेनें निवडावा लागला. राजकारणाचा वास वा उल्लेख नसणारी वाङ्मय-
 निर्मिति व्हावी अशी परिस्थिति लेखकाला काचक जाचक ठरते यांत दुमत
 असण्याचें कारण नाहीं. अशा पेंच परिस्थितींत, महाराष्ट्रांतील कोणत्याहि
 उपशहरांत आढळणाऱ्या वातावरणाचें नि भिन्न भिन्न प्रवृत्तींच्या लोकांच्या
 प्रतिनिधिक जीवन—प्रवाहाचें दिग्दर्शन करण्याचा प्रयत्न केला तर तो खचित
 योग्य ठरेल. प्रचलित समाजपद्धतींत अनेक विचार आचारांचें निसर्ग सिद्ध
 विरोध निर्माण होतच असतात. त्यांतच कांहींशा निसर्ग विरुद्ध रूढाचारामुळें
 समाजांत अनेक वर्ग उत्पन्न झालेले आहेत, तरी सुद्धा प्रत्येक जीवाची जगण्या-
 साठीं धडपड चालूच असते. अशा खेचाखेचांत एकाद्या व्यक्तींतून विशिष्ट
 वर्गाच्या एकजुटीशीं झगडा निर्माण होतो. मग परस्परांवर अनेक हेतूचे
 आरोप अधिक्षेपित केले जातात...त्यांतून जी भ्रूल उडते, जीं ढोंगें बाहेर
 पडतात, जीं मानवी स्वभाव वैचित्र्ये दिसून येतात त्याचें कांहींसें दर्शन
 करून देण्याचा माझा हेतू आहे. नाहींतरी, प्रत्येकाचें जीवन म्हणजे अशा
 लहान—मोठ्या विरोधी लढ्यांची सांगडच नाहीं का ?

“मित्र आणि मैत्रिणी” मध्ये वर्णिलेली परिस्थिति वास्तविक आहे असें
 वाटण्याइतका भास निर्माण व्हावा म्हणून यत्न केला आहे. अर्थात् यांतील पात्रे,
 परिस्थिति आणि प्रसंग पूर्णपणें काल्पनिक आहेत, त्यांचा कोणत्याहि ह्यात वा
 मृत व्यक्तीशीं यत्किंचित्ही संबंध नाहीं. मी निवडलेल्या काल्पनिक व्यक्ति त्या
 त्या वर्गाचे प्रतिनिधि वाटाघाट म्हणून वास्तविकाचा भास निर्माण करण्यासाठीं
 अवश्यक असा दंडक पाळायला हवाच म्हणून पाळला आहे नाहींतर मित्र आणि

मैत्रिणी ही अद्भूत व्यक्तींची, वा घटनांची सुरम्य अशी स्वप्न रंजनात्मक कादंबरी ठरली असती. पण तसा माझा हेतू नसल्यामुळे यांतील जीं मुख्य मुख्य व्यक्ति-दर्शनें दाखविलीं आहेत त्यांचे जीवन-विचार-आचार दुसऱ्या एकाद्या प्रसंगी अगदीं तसेंच असू शकतील असें मी तरी मानीत नाहीं. एकाद्याचें स्वभाव-चित्र रंगवितांना कादंबरीच्या हेतूला पुरक वा उठावणी देणारा असा त्यांतील एकादा भागच निवडावा लागतो. नाहीतर कादंबरीत समाविष्ट केलेल्या सर्व पात्रांचे सर्व दृष्टीनें अचूक आणि यथातथ्य चित्रण करावयाचें म्हटल्यास, त्या कादंबरीचे आवर्त गणित व्हायचा संभव असतो. माणसांचा स्वभाव परस्पर विरोधी असतो. परिस्थिति, स्वार्थ, नि आपत्ति त्याला तशी बनविते याशिवाय त्याच्यार्ताल या अंतर्भूत विरोधाचे स्पष्टीकरण करतां यायचें नाहीं. नि ललित वाङ्मय-कार तरी काय करतो ? त्या त्या व्यक्तींच्या जीवनांतल अनेकपैकीं एकेक दालनच खोलून दाखवितो. मात्र तें त्याने बरोबर केलें आहे कीं नाहीं याचा अखेरचा विचार वाचकांनींच करावयाचा असतो.

साहित्यिक आणि वृत्तपत्रकार यांच्याविषयीं सांप्रत महाराष्ट्रभर तो वाद चालूं आहे त्या वादत एवढेच सांगायचेंय कीं साहित्यिकापेक्षा, वृत्तपत्रकारच लोकजागृती करून त्यांच्या राष्ट्रीय भावना जास्त सुकरतेनें संवर्धित करीत असतो. हेंच मला “मित्र आणि मैत्रिणी” च्या शेवटानें सूचित करायचें आहे !

या कादंबरीचें नामाभिधान मला महाराष्ट्र ग्रंथभांडारचे सहाय्यक सचिव शंकरराव कुळकर्णी यांनीं नव्यानें सुरू केलेल्या आपल्या ‘विद्युत्कमलकाश’ “विसावा” नांव ठेवतांना सुचलें आहे. तें सार्थ वाटलें म्हणून योजलें.

माझ्या अनुभवांत मोलाची भर घालणारे असे माझे अनेक मित्र-परिचित आहेत, त्या सर्वांचें मला यावेळीं स्मरण होणे अपरिहार्य आहे. अशा कितींचीं नांवे मी देऊं ?

त्या सर्वांनीं मला उत्साह दिला...कुठल्याहि परिस्थितींत न खचतां हंसत मुखानें जगण्याचा-झगडण्याचा, आदेश दिला...तो मला कितपत मानवला हें वाचकांनीं मित्र आणि मैत्रिणी वाचून ठरवणेंच योग्य !

महाड-चैत्र शु ॥ १ संवत् २०००

सर्वांचा नम्र
स. हृदय

१

तो चैत्राचा महिना होतासा वाटतं. उष्मा प्रखर होऊं लागला होता. सायंकाळच्या थंड झुळकांना अवीट गोडी आली होती. ठार्यांठायी लोकांचे थवे बसलेले दिसत होते, तर तरुण-तरुणांच्या जोड्या हंसत खिदळत परस्परांच्या सहवासाच्या धुंदीमध्ये तरळत होत्या...कांहीं रिकामटेकडे उगाच इकडून तिकडे भटकत होते.

आंबेगांवच्या दक्षिण वाजूने वळणावळणाने वहात जाणाऱ्या नंदा नदीच्या कांठच्या रस्त्याने भग्यासाहेब नि आनंदराव सहल करीत गप्पा मारीत येत असतांना, त्यांना भेटलेल्या बऱ्याच गांवकऱ्यांचे लक्ष त्यांना वेधून घेतलं. प्रत्येकाने आपापल्या कल्पनेप्रमाणे त्या दोघांच्या भेटीचा अर्थ लावला.

कारण—उघड होते ते ! भग्यासाहेब हे आंबेगांवचे रेसिडेंट मॅजिस्ट्रेट होते नि आनंदराव गावांतील एक प्रतिष्ठित काँग्रेसवादी होते. दोन प्रवाहांचा संगम झालाच तर पाण्याची खोली वाढत नाहीं, नदीचे पात्र रुंदावते नि प्रवाहाला उथळपणा येतो. तसा कांहींसा प्रकार लोकांना दिसला नाहीं. म्हणून त्यांना आश्चर्य वाटणे सहाजिक होतं.

मित्र आणि मैत्रीणी

बहुतेकांनी ' आनंदरावांना कांही तरी लग्ना साधायचाय ' असे निश्चित ठरवून टाकले. पण खरे कारण कांहींसे निराळे होते.

भग्यासाहेबांनी कॉलेज सोडल्यानंतरच्या काळांत कांही ललितलेखन केले होते. पण नोकरांच्या जजाळांत सांपडल्यापासून त्यांच्याकडून भरीव असे वाङ्मय निर्माण झाले नाही. तरी सुद्धां मिळेल ते मराठी नियतकालिक ते वाचात; आवेगांवाला ते बदलून यायच्यापूर्वीच आनंदरावांच्या दोन कादंबऱ्या आणि बहुमोल टीकालेख अवलोकिले होते. अर्थात्, येतांच त्यांनी आनंदरावांशी परिचय करून घेतला त्यांत नवल असे कांही नव्हते. खरं म्हटलं तर आनंदरावांविषयी त्यांच्या मनांत असलाच तर सद्भाव होता. कांहींसा आदर वाटत होता त्यांना.

“ तुमच्याजवळून खूप शिकून घ्यायचंय आनंदराव मला. मी एक कादंबरी लिहितीय—पहाल कां ? ” भग्यासाहेबांनी आनंदरावांना विचारल्यानंतर त्यांनी अर्थातच कबूल केले. पण त्या गोष्टीला तीन चार महिने उलटून जाऊनही भग्यासाहेबांनी ती अपुरी कादंबरी आनंदरावांना वाचण्यास दिली नाही ही गोष्ट निराळी ! नि आनंदरावांनी त्याबद्दल फारशी उत्सुकता दाखविली पण नाही.

सरकारी हुद्देदार—तालुक्याचा शहेनशाहा म्हणजे पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेट ! त्यांच्या नजरेच्या टप्प्यांत येण्यासाठी अनेकांची धांवपळ चाललेली असते. त्यामुळे भग्यासाहेबांशी जमणाऱ्या त्यांच्या मैत्रीचा कोणी विपरीत अर्थ लावू नये म्हणून आनंदराव आपल्या परीने जपत होते. कोणत्या झाडाला कोणतं खत घालायचें याचा विचार बागवानानें न करून कसे चालेल ?

अर्थात् प्रत्यक्ष भग्यासाहेबांनी बोलावल्यावांचून आनंदराव कधीच त्यांच्या घराची पायरी चढले नाहींत. भग्यासाहेबांच्या मैत्रीकडे ते कांहींशा उदासीनतेनें आणि कांहींशा कर्तव्य म्हणून वागायला हवे या दृष्टीनें बघत होते. अद्याप त्यांत फारसा जिव्हाळा उत्पन्न झाला नव्हता...पण तो कधीच होणार नाही असें मात्र आनंदरावांना वाटले नाहीं हे तितकेंच खरें होते. प्रत्येकाच्या ठिकाणीं मानवतेचें कांहींना कांहीं सद्गुण वसत असतात असें मानणाऱ्यापैकीं

मित्र आणि मैत्रिणी

ते होते, तसा त्यांचा अनुभव होता म्हणाना ! पाण्याचा स्पर्शही अंगाला न लागूं देणारें कमळाचें पान त्या पाण्याच्या पोषणावरच हिरवेगार राहतें याची त्यांना जाणीव होती.

नि त्या सहर्लांच्या वेळीं त्यांचा तोच वाद चालला होता. भय्यासाहेबांनीं अद्यापपर्यंत आपल्या समोरील साक्षीच्या पिंजऱ्यांत नानातऱ्हेचे गुन्हेगार उभे राहिलेले पाहिलें होते. त्यापैकीं कित्येकांना त्यांनीं जबर शिक्षा पण सुनावल्या होत्या. अर्थात् मानवतेच्या आंतरिक सदगुणांची तरफदारी आनंदराव करीत होते तितकीं ते करण्यास तयार होईनात.

भय्यासाहेबः—मानवता म्हणजे उच्च सुसंस्कृत मानव म्हणत असाल तर तुमची तारीफ मी एकवेळ कवूल करतो. पण यच्चावत् मानव एकाच पंक्तीला बसविण्यास आपण तर तयार नाही.

आनंदरावः—ही अप्पलपोटी कोंडी मी मानण्यास तयार नाही—माझा तर अनुभव निराळा आहे. आपल्याला संस्कार असावेत, आपण सदगुणी मानले जावे असें वाटूनही मनुष्य त्याविरुद्ध वागतो याचा अर्थ, त्याला आपल्या वागण्याचा प्रतिक्रियात्मक फायदा त्वरीत मिळावा अशी तीव्र मनीषा उत्पन्न होत असते. त्यासाठीं तो उतावीळ होऊन वागत असतो.

भय्यासाहेबः—पण ती उतावीळ मानवी नाही कां ? नाहीतर त्याला ती कां वाटावी ?

आनंदरावः—तसेंच नाही केवळ !! आपल्या भोंवतीं आनंदांत वावरणाऱ्या सुदैवी मानवांशी तुलनात्मक विचार त्याच्या मनांत उत्पन्न होतो म्हणून....!

भय्यासाहेबः—त्यालाच मी मत्सर म्हणतो. मत्सरापोटीं किती गुन्हे होतात हे आपण प्रत्यही पाहतोंच कीं.

आनंदरावः—खरें ! पण तो मत्सर सर्वांना सारखाच सतावीत असतो असें मानण्याचें कारण नाही. अभ्यासानें, सत्संस्कारानें—प्रयत्नानें मनाला वळण

मित्र आणि मैत्रिणी

लावतां येतेंच कीं, नाहीं तर मानवाच्या आशामय जीवनोत्कर्षाचा अर्थ काय ?

भय्यासाहेबः---पण हे सत्संस्कार प्रत्येकाला शिकवायचें कुणी ?

आनंदरावः—हा मुद्दा नाही. सद्वृत्ति लोकांना आषडते. आपल्याला सर्वांनीं नांवजावें अशी मूळांतच मनुष्याला इच्छा असते. त्याच सद्भावनेनें तो वागूं इच्छितो...नि त्याची ती इच्छा पुरी व्हावी अशी त्याच्या आजूबाजूची परिस्थिती उत्पन्न व्हावी—तसें झालें म्हणजे हे प्रश्न उत्पन्न व्हावयाचे नाहीत.

भय्यासाहेबः—मला वाटतें तुम्हीं समाजवादी विचारसरणी प्रतिपादीत आहां.

असें बोलत असतांना भय्यासाहेबांना उपेक्षेच्या भावनेनें फुटून आलेलें आपलें हास्य दावतां आलें नाहीं.

आनंदरावः—माझी कोणती विचारसरणी आहे हा गौण प्रश्न आहे भय्यासाहेब ! मनुष्य कर्मांत, कमी गुन्हेगार वृत्तीचा व्हावा म्हणून त्याच्या मनावर सद्विचारांचे पडसाद निनादित व्हावेत, असेंच मी मानीत नाहीं केवळ. त्याला आपल्या प्रयत्नांना भरपूर वाव मिळावा अशी परिस्थिती जगांत नांदावी असें मी मानतो.

भय्यासाहेबः—ही मध्ययुगांन रामराज्याची तुमची कल्पना व्यर्थ आहे, फोल झाले.

आनंदरावः—मला मुळांच तसें वाटत नाहीं...उलट जगांत तशी स्थिती अनुकूल नसली म्हणजे आपण सद्भावनेनें केलेल्या एकाद्या कृतीचा वा आचरणाचा अर्थ आपणांला कल्पना सुद्धां करवणार नाहीं अशा स्वरूपांत, जग आपल्या सोईला परवडेल अशा तऱ्हेनें लावत राहातें, हें मात्र माझ्या मनांत येतें नि मी खिन्न होतो. त्या मागचें मानसशास्त्र जाणूनही मनावरचें औदासिन्य जात नाहीं.

मित्र आणि मैत्रिणी

भय्यासाहेबः—सोपें आहे उत्तर याचें ! माणसाचा स्वार्थ नि अस्मिता यामुळेंच मनुष्य आपापल्या परीनें विचार करतो आणि तो बहुधा स्वतःला अनुकूल धरूनच चालतो.

आतां मात्र भय्यासाहेब मुद्यावर येऊन बोलले.

आनंदरावः—मला नाही तसें वाटत. त्याच्या मुळाशीं किती तरी गंड वस्ती करून करून असतात—अनेकविध अशा अपुऱ्या मनीषा असूं शकतात—नि बरीचशी आर्थिक हलाखीही कारणीभूत असूं शकते.

भय्यासाहेबांना आनंदरावांचें हें अव्यवहारिक बोलणें पटलें नाहीं. त्यांचा हा गूढवाद होय असें भय्यासाहेब मानून चालूं लागले. आनंदरावही न बोलतां तसेंच आपल्या विचारांत चालत होते.

भय्यासाहेबः—युद्धाचें पारडें फिरून दोस्तांना अनुकूल होत चाललें आहे हें सुचिन्ह नाहीं !

हवापाण्याचा विषय काढून बोलण्यापेक्षां कांहींतरी बौद्धिक चर्चा करावी या जाणीवेनें भय्यासाहेबांनी युद्धाचा विषय काढून दीर्घ शांततेचा भंग केला.

आनंदरावः—मला नाही तसें वाटत—

असें बोलत असतांना आनंदराव इतक्या विमनस्क स्थितीत होते कीं आपण काय बोलून गेलों याची त्यांना जाणीव असावी असें म्हणतां येण्यासारखें नव्हतें.

भय्यासाहेबः—पण रोजच्या वातम्या पाहिल्या म्हणजे उघड होते सारें.

आनंदरावः—या महायुद्धाकडे बघायची माझी दृष्टी बरीच निराळी आहे. त्यामुळे या तयार वातम्यांकडे मी लक्ष देत नाहीं. हिंदुस्थानला त्याचा काय फायदा होईल असा मी विचार करतो.

आतां मात्र आनंदरावांनीं भानावर येऊन उत्तर दिलें. त्यांचे हे कांहींसे उडवाउडवीचें उत्तर ऐकल्यानंतर युद्धासंबंधीं बोलणें परस्परांना सोईचें होणारें नव्हतें हें भय्यासाहेबांनीं हेरलें.

मित्र आणि मैत्रिणी

भय्यासाहेबः—गावांत यंदा वीज आल्यापासून गावाला शोभा आली आहे. नाही ?

भय्यासाहेब गावांत शिरतांना उद्गारले.

आनंदरावः—खरेंच आहे तें. विजेची आवश्यकता कबूल करूनही गावांत अगोदर पाणी यावयास हवें होतें. पण त्याच प्रश्नावर नगरपिते आपसांत मारामारी करीत बसले आहेत. जीवनाचा मुख्य प्रश्न डावलणें हाच त्यांच्या इश्टीचा प्रश्न होऊन राहिलाय. जनतेच्या हालाची जरासुद्धां कदर वाटत नाही त्या महापुरुषांना !!

भय्यासाहेबः—येईल. पाणी पण येईल गावांत लौकर.

अशा तऱ्हेचे त्यांचें बोलणें होत होत भय्यासाहेब आपल्या बंगल्या-पार्शी आले.

भय्यासाहेबः—येतां का वर—लेमन स्ववांश घेऊं आपण थोडें श्रोडें.

आनंदरावांनीं ल्यांच्या आग्रहाला मान दिला. ते माडीवरच्या दिवाण-खान्यांत येऊन एका आरामखुर्चावर बसले; नि समोरून येणाऱ्या वाऱ्याच्या झुळुकीनें आनंदीत होऊन त्यांनीं आपली टोपी काढून आपल्या मांडीवर ठेवली त्याच क्षणां शेजारच्या खोलीतून बाहेर पडणाऱ्या व्यक्तीनें बाहेर कोण आलें हें पहाण्यासाठीं दारावर झुलणाऱ्या पडद्याच्या आधारेनें आनंदरावांकडे नजर टाकली.

त्यांनीं भय्यासाहेबांच्या त्या परिचित सौभाग्यवतींना, किंचित् हास्यवदन करून नमस्कार केला.

त्यांचा तो नमस्कार सुशिलावाईंनीं स्वीकारला नाही नि जणूं काय कोर्णां परका इसम आपल्याला उगाच नमस्कार करून जादा शिष्टपणा मिरवीत आहे अशी भावना त्यांच्या त्या तरल चेहऱ्यावर त्यांना उमटलेली दिसली.

आनंदरावांना वाईट वाटलें...आपण कांहीं चूक तर केली नाहींना अशी उगाच हसहस त्यांना लागून राहिली.

वाऱ्याबरोबर सुगंध नेहमींच तरळत नसतो, कधीं कधीं डोळ्यांना चुरचुरणारी धूळही उडत असते हें त्यांच्या भावप्रवण मनाला पटायलाच हवें होतें कां ?

२

आनंदरावांचें राहणें घर जुन्या पद्धतीचें पण चांगलें ऐसपैस होतें. माडीवर त्यांनीं बरीचशीं दुरुस्ती करून आपल्या लेखनावाचनाला सोईचें असे बरेचसे फरक करून त्यांनीं सुखसोई निर्माण केल्या होत्या. पश्चिमेकडची भिंत पाडून चांगला भरघोंस वारा यावा म्हणून त्यांनीं एक भली मोठी खिडकी तेथें वसविली होती. आणि त्या खिडकीसमोर आपली आरामखुर्चा पसरून आनंदराव कसलेसे पुस्तक वाचण्यांत रंगून गेले होते.

घरांत आशेकडे कोणीतरां आलें असावें--नि चहासाठीं स्टोव्ह पेटविला असावा हें त्यांनीं नेहमींच्या आवाजावरून हेरलें होतें. पण वाचनाचा विषय तितकाच आवडता असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या पत्नीच्या खालील हालचाली-कडे दुर्लक्ष करून आपलें मन वाचनांत गुंतविलें.

आशाः—यायचं का खालीं ?

त्यांच्या पत्नीनें माडीवर येऊन दारांतूनच त्यांना विचारलें.

आनंदरावः—कां ? वर आणीनास चहा !

आशाः—खालींच चला सुशिलाबाईंनीं बोलावले आहे. चला ना !

केव्हांच्या आल्यात त्या !!

आनंदराव निमूट बसलेले बघून आशेनें त्यांना आग्रह केला.

आनंदरावः—त्यांनीं बोलावले आहे ? नि मला ?

मित्र आणि मैत्रिणी

आशा:—होना ! दोनदां विचारले आनंदराव कुठारहेत म्हणून.

ते उठले. किंचित् विस्मयानें ते खाली जाण्यास निघाले. आशा अगोंदर निघून गेली होती.

ते माजघरांत त्यांच्यासाठी मांडलेल्या पाटावर जाऊन बसतात तोंच सुभाताई पण आलेल्या त्यांना दिसल्या.

आनंदराव:—तुम्हा केव्हां आलां. ताई ?

सुभाताई:—आतांच आलेय मी—नि मागच्या दाराने ! अजून टेंकले सुद्धां नाहीं मी...पण आनंदराव प्रथमच मी तुम्हांला बजावून ठेवनें...आतां तुम्हांला नाहीं भिळणार चहा...तुमच्यासाठी टाकील आशा मागाहून...मी परभारेच कामाहून इकडे आले. तुम्हा सर्वांच्या अगोंदर पाहिजे चहा मला. देग !

आनंदराव:—त्यासाठीच मागल्या दारानें आलां की काय ?

सुभाताई:—भ्यायला की काय तुम्ही ? अय्या !

खट्याळ सुभद्राबाई स्वदखदून हंसल्या.

आनंदराव:—छे छे ! भ्यायचें कारण ?

सुभाताई:—अहो, अब्रू—मोटेपणा, नांवलौकिक नि हज्जार भानगडी आहेत कीं जपून ठेवण्यासारख्या तुम्हां पुरुषांना ! मूऽऽ

आशा:—दमलांत तर बसा कीं...कीं तेही सांगायला हवेंय ताई ?

सुभाताई:—छे. छे. कमाल झाली लोकांची ! या गांवच्या पुरुषांना दुसरी कामेंच नाहींत वाटते ? दर आठवड्याला नाहीं म्हटले तरी आठ दहा बायकांची वाळंतपणें “ अटेंन्ड ” करावी लागतात. असा जीव मेटाकुटीस येतो कीं...जावं नि द्यावा जीव नंदा नर्दात ! बघतां काय ?

सुशिला:—सोडून द्या तां नोकरां.

आनंदराव:—तुम्हांला नव्हते दुसरें काम म्हणून तुम्ही नसें जालां. ठेवा आतां आपल्या कमनशिवाला नावें !

मित्र आणि मैत्रिणी

सुभाताई:—पोट आहे ना मला ? कुठें तरी भरायला हवें. म्हणून आलें तुमच्या गांवाला...तुमच्या नगर पालिकेच्या सूतिकागृहांत नर्स म्हणून... पण गांव तरी काय—मेलें नंबर एकचें आहे. नमुना शोधून मिळायचें नाहीं बाई !!

सुशिला:—पण ताई ! इतरांचे राहूं या....आशा तुम्हांला कधी त्रास घायची नाहीं याची खात्री वाळगा !

आशा:—कांहो ? मी काय घोडें मारलंय तुमचे ?

आशा हंसली—तिने आनंदरावाकडे साभिप्राय दृष्टिक्षेप केला.

आनंदराव:—कां ग ?

सुभाताई:—त्यांनीं केलाय गुरु...तू पण वध बाई एकादा, भारीच फिकट दिसतेस तू अर्लाकडे नाहीं तरी ! नाहींना कांही ?

आशा:—वात्रट आहां ताई तुम्ही.

सुभाताई:—कुणाला इनका वेळ आहे वात्रटपण करायला ? कामापायीं मठ्यास आलाय जीव माझा.

सुशिला:—ताई—तुमच्या वयाला शोभत नाहीं म्हटलें हें.

सुभा:—वरं हं आर्जाबाई ! तुम्हां तरुण माणसें. कधी तरी खरं बोलाल तर रामशिवा गोविंदा. मनांत उसळी मारून येते तरी तें बोलायचं नाहीं, उलट ते मारें दाबून ठेऊन तोलून मापून बोलायचं म्हणून बोलता... मला राग येतो असल्या भलत्या ढोंगवाजीचा—काय तरी मेलं. !

सुभाताई कांहींशा हिरीरीने बोलत होत्या...त्यामुळें त्यांच्या त्या उदगारांमागे विशेष कांहीं तरी घटना घडली असावा असें आनंदरावांनीं हेरले...त्या सरळपणें कधीं एकदां बोलायच्या नाहींत हें त्यांना ठाऊक होतें. म्हणून त्यांना बोलत ठेऊन त्यांच्या मनांतील गुपित वाहेर फुटतंय केव्हां याची वाट पहात बसले ते !

आशा:—पण ताई. मी आपला जीव तोडून हज्जार वेळां सांगितलंय तुम्हांला. पण खरं तें मानायची तुमची तयारी नाहीं त्याला काय करणार मेलें माणूस ?

मित्र आणि मैत्रिणी

सुभाताई:—बाई—बाई ! कुणाला वाटेल की खरंच सारें ! दे पाहूं माडीवरच्या कपाटाची किल्ली...पुराव्यानिशीं पकडतें तुला मी...

आशा:—हं या घ्या किल्ल्या नि शोधा माडीचे कानेकोपरे.

आशेनें खरोखरच आपल्या जवळच्या किल्ल्याचा जुडगा सुभाताईच्या अंगावर फेंकला...हा तिचा सात्विक संताप पाहून—तिची सुभाताईना आव्हान देतांना झालेली हालचाल पाहून आनंदराव खूप झाले. आणि आपल्याच समाधानांत हंसले... तोच आशेनें सर्वापुढें चहाचें पेलें आणून ठेवले.

सुभाताई:—पुरे की आनंदराव—हंसण्यावारी नेण्यासारखी ही गोष्ट नाहीं म्हटलं...वायकांच्या मनाचा विचार करा की थोडासा, लेखक आहां म्हणून सांगतें. तुमच्यापेक्षां भग्यासाहेव फार चांगले.

आनंदराव:—आशेचे आव्हान तर स्वीकारा अगोदर...काय शोधा-शोध करायची ती करा की मग वर जाऊन !

सुभाताई:—चांगले लबाड आहां तुम्ही दोघेजण ! तुमची तिशी उलटून गेली तरी आम्हां कांहींच तर्क न करतां तुम्ही बोलतां त्यावर विश्वास ठेवायचा ? मूर्ख समजतां की काय आम्हांला ?

आनंदराव:—आशा, सांग—सांग की, सारे कांहीं खरें आहे म्हणून. आतां मात्र आनंदराव मनापामून हसले.

आशा:—कांहींच्या बाह्याच कसं बोलवतें ?

सुशिलाबाई:—काय आहे हो ताई ? कसली भानगड आहे ही ?

सुभाताई:—भानगड ? नि ती आनंदराव करणार ? नांव या सोडून. भ्याड आहेत नुसते !! नि म्हणे पुरुष !!!

सुभाताई आतां मिष्कीलपणाच्या उर्मीने हसल्या.

आशा:—ताई, तुम्हींच बोलतां म्हणून ऐकून घेतें म्हटलं मी !

सुभाताई:—ठावूक आहे.

सुशिला:—पण कशाविषयी बोलतां आहां तुम्ही ताई ?

सुभाताई:—तुमच्या वयाची ही आशा. सुशिलाबाई! नि तुम्हांला तीन मुलें होऊन संसार भरून गेलाय तुमचा! ही सुधारकांची दुकूल आहे. या आधुनिक जगांत जगायला—सुखानें जगायला बरं...!—जी पात्रता आणि मनाची तयारी लागते ती आपणांपाशी आहे अशी घमेंड आहे यांना! समजलें का आतां ?

सुशिलाबाई:—म्हणजे काय बाई! मोघम का बोलतां ताई ?

आशा:—तुम्हीं काय विचारतां यांना. गप्प बसा हो ताई...

सुभाताई:—अजून यांच्या घरांत पाळणा कां हालत नाहीं याचें कारण विचारलें नाहींत कधी तुम्ही हिला ?

आशा:—कांही तरीच ताईचें आपलें !

आनंदराव:—पुरें की आतां ताई—! आशेला रडवणार वाटतें तुम्ही ? बरं कां ताई ! आम्हां आवेगांवकरांचा तुम्हांला त्रास पडूं नये म्हणून...होय, खरंच ! खरंच ! !

आनंदरावांना तो विषय बदलण्यासाठी म्हणून थंडासा गैरवाजवी विनोद केला...पण सुभाताईना त्याची दिक्कत नव्हती.

आशा:—ताईना होणाऱ्या त्रासाची कोण पर्वा करतंय. वेळ आलीच तर हक्कानें आणीन यांना घरीं.

सुभाताई:—आहे कां योग ?

आशा:—देवाच्या हातीं आहे सारं...वाटल्यास नवस करा.

सुभाताई:—मूल हवंय तुला. मी नवस करूं ? छान ! सुरेख. वाटल्यास तूच या आनंदरावांपुढें नवस कर बापडा !

पुन्हा सुभाताईनें स्वैर बोलण्याचा फवारा सोडलाच. चहा संपून गेला तरी बराब वेळ त्या चतुष्टयाचे हसणें चालूच होते.

इतक्यांत आनंदरावांच्या नोकरानें आलेलें टपाल त्यांच्या हातांत दिलें. तें त्यांनीं एकवेळ न्याहाळलें. बुकपोष्टें होती तीं त्यांनीं बाजूला ठेवलीं. बंदपत्रें

भिन्न आणि मैत्रिणी

होती तीं फोडून आंतील मजकुरावर नजर टाकण्यास त्यांनीं सुरवात केली. थोडावेळ तेथे शांतता होती...नंतर...

त्या तिघीजणी आपापसांत कुजवुजू लागल्या. त्यांच्याकडे आनंदरावांचे लक्ष गेले.

आनंदरावः—खरेंच ! तुमचे वनितामंडळ काय म्हणतें सुशिलाताई ?

सुशिलाताईः—वा. छानच चाललेंय ! आमच्या मंडळाच्या स्त्री सभासदांची संख्या पावणेदोनशेंवर गेलीय...मुलांचें आरोग्य कसे राखावें या संबंधीं परवांच डॉ. सिद्धपूर यांचे व्याख्यान झालें आमच्या मंडळापुढें !

सुभाताईः—नि सिद्धपूरान्चे भाषण कोणालाही ऐकूं गेलं नाहीं.

एकाद्या पुराणिकासारखा हेल काढात ताई वोलल्या.

आनंदरावः—कांहो ?

सुभाताईः—हें तुम्ही विचारावें आनंदराव ? अहो प्रत्येकीने आपलीं दोन दोन तीन तीन चिर्लापिर्ली बरोबर आणलीं होती. त्यांच्या बाजारांत कसलें आलेंय हो व्याख्यान ?

आनंदरावः—नि म्हणूनच मी म्हणत असतो, माणसानें आधुनिक शास्त्रांचा उपयोग करून घेऊन आपलें जीवन सुसह्य-सुखी करावें.

सुभाताईः—लोकं कुठें ऐकताहेत तुमचं ?

ताई आनंदरावांना चिडविण्यासाठीं हसली. पण त्यांनीं आपल्या समो. रच्या एका पत्राकडे नजर लावली होती.

सुशिलाताईः—आतां आम्ही पुष्कळ काम वाढविणार आहो आमच्या मंडळाचे. गरीब मुलांना कपडे पुरविणे, गरजू बायकांना औषधें पुरविणे, त्यांच्या घरीं जाऊन आरोग्याची त्यांना माहिती देणें...

आनंदरावः—वा-वा ! चांगल्या कल्पना आहेत या तुमच्या. आतां तुम्ही आंबेगावांत आहांत तोंवर सर्व कांहीं सुरळीत करून लोकांना तुमचीं आठवण राहिल असें कांहीं तरी भरीव कार्य करून दाखवा तुम्ही-शक्यता आहे तुम्हाला म्हणून सांगतोय ! भय्यासाहेबांची हौस पुरी करा—

मित्र आणि मैत्रिणी

आनंदरावांनी सुशिलाबाईंना उत्तेजन दिले. नि त्या उत्तेजनाने सुशिलाबाईंची वृत्ति कांहींशी उत्हासित झाली...त्यांना पुढे बोलल्याशिवाय राहवले नाही.

सुशिला:—मंडळाच्या मदतीसाठी आम्ही एक नाटक करणार आहो.

आनंदराव:—तरीच ! हं. आत्ता आठवले. फिरायला गेलो असतांना परवां भय्यासाहेब भेटले. म्हणत होते की तुम्ही स्वतः त्या नाटकांत भूमिका करणार आहां ! खरें कां ?

सुशिलाबाई:—खरें वाटतं तुम्हाला ? मला खूप हौस आहे नाटकांत काम करण्याची.....काय होईल हो भी केलें तर ?

सुभाताई:—वा. छान होईल की ! कुलिन स्त्रियांनी नाटकांत कामें केली पाहिजेत असें माझे पण मत आहे.

पुन्हा ताईंना राहवले नाही. अगदीं नको होता तो त्यांनीं विनोद करून सुशिलाबाईंचा उत्साहभंग केला हें त्यांना आवडलें नाही. किंचित वेळ त्या थांबल्या.

सुशिला:—आशेने काम केलें नाटकांत तर...?

आनंदराव:—मी तिला आपण होऊन सांगणार होतो की—इच्छा असल्यास कर एकदां एकादी भूमिका...

सुशिलाबाई:—भाग्याची आहेस वाई आशा तूं !

सुशिलाबाईंनी एक दीर्घश्वास सोडल्याचें सर्वांच्या लक्षांत आलें...त्या निमूट बसल्या...त्यांनीं आपल्या पुढची कपवर्शा उचलली नि ती मोरीवर नेऊन ठेवण्याचा चाळा त्यांनीं त्यांच्या नकळत केला.

आनंदराव:—पण भय्यासाहेब आपणहून माझ्याशीं बोलले, त्यावरून...

सुशिलाबाई:—बोलायच्या नि वागायच्या गोष्टी निराळ्या असतात व तिकडच्या. तसेंच आहे ते...तुम्हाला नाहीं समजायचे ते...

सुशिलाबाईं गप्प बसल्या...थोडावेळ तेथें शांतता होती—अशा या किंचितशा गंभीरवातावरणांतून बाहेर पडण्यासाठीं कोणत्या विषयावर बोलणें

मित्र आणि मैत्रिणी

काढायचे याचा प्रत्येकजण आपापल्या परीने विचार करीत होता...पठारावर खूप जोराचा वारा वहात असतो...पण त्यांत झाडींतील शीतलता नसते—

आनंदरावः—सुशिलाबाई ! परवां सायंकाळीं अशा कां माझ्याशी वागलांत ? अगदी परिचय नसल्या प्रमाणे ?

आनंदराव सहज म्हणून बोलून गेले...

सुशिलाबाईः—तिकडे आवडत नाहीं परक्या माणसांशीं मी बोललेलें नव्हे त्यांच्याकडे पाहिलेले देखील—

आनंदरावः—असे ?

सुशिलाबाईः—मी त्यांची वायको आहे ना ?

सुभाताईः—नी भग्यासाहेब मात्र सैपाकघरांत पाट मांडून आलेल्या वायकांशीं तासन् तास गप्पा छटांत बसतात ते ?

तोंच आनंदरावांनीं एक गुलाबी रंगाचे त्रुकपोष्ट उघडले.

सुभाताईः—कां हो—! कुणाचं प्रेमपत्र आलंय वाटतं ?

बसल्या जागेवरून उठत सुभाताईने खंवचटपणा केलाच.

आनंदरावः—कुठाय आमचं भाग्य तसं ? हे आलंय ती लमाची कुंकुमपत्रिका. पहा...

असे म्हणतच आनंदरावांनीं ते पत्र सुभाताईकडे फेंकलें. त्यांनीं ते उचलले, आंतील मजकूर वाचला...नि त्या एकट्याच हंसल्या... हे बघून आशेने ती कुंकुमपत्रिका घेऊन वाचली—आणि जरासे स्मित करीत तिने ती सुशिलाबाईपार्शीं परत दिली—त्या पत्रिकेवर बधूवरांचे फोटो छापून वर “कुर्यात सदा मंगलम्” असे लिहिले होते...खालीं हातांत हात घातला असल्याचा शोक हॅन्डचा एक ब्लाक मुद्रित केला होता...हे सर्व करूनही वराचा चेहरा खिन्न दिसत होता...लमपत्रिकेवर छापयचा फोटो तो तरी हंसतमुखाचा छापयल्ल हवा याचे भान कुणालाही न राहावे याचे आशेला आश्चर्य वाटलें...

मित्र आणि मैत्रिणी

सुभाताई:—हा रडतोंज्या वर आहेना ? एकदां या मुलीशी त्याचे लग्न होऊं दे—म्हणजे बघा कशी अरेरावी गाजवील तो तिच्यावर...लग्न झाले कीं पुरुष चढतात घोड्यावर—

आनंदराव:—नि लग्नापूर्वी बायका पुरुषांना हरभऱ्याच्या झाडावर चढवतात—लग्न झाले की चांगला एकदम खाली आदळतो पुरुष !

सुभाताई:—आहाहाहा...तोंडं पहा आदळणाऱ्या पुरुषांची !!

आनंदराव:—चिडला वाटतं ताई ! जाऊं या तें...अशा पत्रिका पाहिल्या की वाटतं आपलं लग्न उरकून घ्यावं.

आनंदराव केवळ गंमतीनें उदगारले.

सुभाताई:—पण या आशाशिवाय दुसरी तरुणी असेल तरच तिच्याशीं तुम्हीं लग्नाला उभे राहणार.

आनंदराव:—कंटाळा आलाय हिचा. म्हणून तर दुसऱ्या लग्नाची कल्पना डोकावते माझ्या मनांत.

आशेकडे हांसत बघतांना आनंदराव उद्गारले.

आशा:—करा की दुसरी बायको. कारण तर छानपैकी आहे लोकांच्या डोळ्यांत धूळ फेंकायला.

सुशिला:—नि आम्हां बायकांना पण एखादे कारण नसेल असे वाटतं तुम्हांला आनंदराव ?

सुभाताई:—आपणां स्त्रियांना पुन्हां लग्न करण्याची संधी मिळालीच तर...तर बाई, सर्वजणी आपापल्या नवऱ्यालाच पुन्हां माळा घालतील—आम्हीं आर्यस्त्रिया आहोंत ना ?

सुशिला:—मुळीच नाही. आम्ही पण माणसंच आहोंत...आम्हांला पण कंटाळा येत नाही असें नाही.

सुभाताई:—मग—मग काय ? दुसराच नवरा पसंत करणार तुम्हीं.

सुशिला:—तर काय ?

बोलण्याच्या हिरीरीनें सुशिलाबाई बोलून तर गेल्या पण त्यांचा त्या बोलण्यांतील जिव्हाळा...त्या मागची त्यांची पीडलेली मनस्थिती...मानसिक

मित्र आणि मैत्रिणी

थातना-जीवनाची कुचंबणा नि जीवित वैफल्याची जाणीव स्पष्टपणे उमटलेली दिसली आनंदरावांना...त्या त्यांच्या वाक्यानें स्तिमित झालेल्या आनंदरावांच्या उदार हृदयांत सुशिलाबाईविषयीं सहानुभूति-नव्हे दया उत्पन्न झाली. त्यांनीं त्यांच्याकडे एकच एक करुण दृष्टिक्षेप केला. शिखरावर उभें राहून खोल खोल दरींत डोकावण्यांत भयाण जिज्ञासा-तृप्त होते खरी, पण त्यांत धोका असतो हें आनंदरावांना सांगायला पाहिजे होतें असं नाहीं...म्हणून ते निमूट बसून राहिले.

प्रत्येक सरकारी अंमलदाराचें कांहींना कांहीं विशिष्ट तंत्र ठरून गेलेलें असतें. ते ज्या नव्या नव्या गावांत बदलून जातात त्या गावांतील सामान्य जनतेंत आपला आव राखून त्यांना सरमिसळ करतां येत नाही. आणि उघडपणें चारचौघांत बरोबरीच्या नात्यानें वागण्यासारखें त्यांनीं कांहीं करावें तर तें त्यांच्या हुद्याला कमीपणा आणणारें ठरण्याचा संभव असतो. आपल्या अधिकाराचा वोज सर्घींनीं तर राखला पाहिजे नि गांवकऱ्यांनीं आपल्याला भलें म्हटलें पाहिजे या परस्पर विरुद्ध वृत्तीतून जो मार्ग त्यांना चोखाळणें भाग पडतें तोच भय्यासाहेबांनीं अंगिकारला होता.

• सौ. सुशिलाबाई मॅट्रीक होऊन कॉलेजमध्ये जाऊ लागल्या असतांना त्यांचे भय्यासाहेवांशी लग्न जमलें आणि त्या त्यांच्या झाल्या. या आपल्या सुविद्य पत्नीकडून अंबेगांवांतील अविवाद्य अशीं सार्वजनिक कार्यें सुरू करून इतर सुविद्य लोकांना मार्गदर्शन करण्याचा त्यांनीं पायंडा पाडला. अर्थात् गावांत सूतिकागृह नव्हतें—आणि स्त्रियांची अशी संघटना तर नव्हतीच, होती ती चार स्त्रिया देवळाच्या पायऱ्यांवरून जें कांहीं राजकारण—समाजकारण शिजवीत होत्या तेवढेंच—तेवढ्यानें कांहीं कोणाचें हित होणार नव्हतें हें सुशिलाबाईंना पटलें नि त्यांनीं या दोन्ही क्षेत्रांत आस्ते आस्ते पदार्पण

सिन्न आणि मैत्रिणी

करण्यास मुरवात केली...आणि त्या कार्याचा त्यांनी गेल्या एकाच वर्षात बराचसा जम पण बसविला. यांत कोणाचेहि, दुमत होण्याचा सुतराम संभव नव्हता. आणि ही मुशिलाबाईंनी सुरू केलेली सार्वजनिक हिताची कामे चांगली नांवारूपाळा येऊन त्यांना प्रगतिपथावरील वाळसेदार स्वरूप प्राप्त होईपर्यंत भय्यासाहेबांची बदली होण्याचा संभव नव्हता. स्वतः मुशिलाबाईंनाहि असली कामे करणे म्हणजे केवळ उचापनी करणे असे वाटत नव्हते. तर खरोखरच आपण इतर स्त्रियांच्या उपयोगी पडावे या सद्देतून त्या आवडीने तीं कामे करीत असत. त्यामुळे भय्यासाहेबांचा अंतस्थ हेतू अनायासानेच साध्य होत असे नि त्यांना पाहिजे होती तीं लोकप्रियता संपादन करण्यासारखा अनुकूलता सहजच प्राप्त होई. अर्थात भय्यासाहेबांचा वाहवा ती मुशिलाबाईंची ठरली जात होती. मुशिलाबाईंच्या वाऱ्यांत भय्यासाहेबांचाहि वांटा पडला तर त्यांत नवल असे काहीच नव्हते.

नाही म्हटले तरी इतके शिक्षण पुण्यासारख्या शहरांत घेतल्याचा मुपरिणाम मुशिलाबाईंच्या ठिकाणी दिसून येत होता. त्यांचे हंसणे नि त्यामुळे त्यांच्या गालांवर पडणाऱ्या पसरट खळ्या पाहून कोणालाहि त्यांचे सौंदर्य आकर्षणीय वाटण्यासारखे होते. त्या आंबेगांवाला बदलून आल्या त्यावेळी त्यांच्या पाठीशी तीन मुलांचे पाश होते तरी त्यांच्या खेळकर वृत्तांत-आणि मोकळेपणाच्या वागणुकांत फारसा फरक पडला नव्हता. त्या एकाद्या नवोढा तरुणीप्रमाणे नेहमी उत्साही आणि प्रफुल्ल दिसत असत.

अशा मुशिलाबाई गांवांत आल्यानंतर लौकरच त्यांचा नि तेथील कांहीं शिक्षित स्त्रियांचा परिचय दृढ होण्यास वेळ लागण्याचे कारण नव्हते. विशेषतः आनंदरावांची सुशिक्षित पत्नी आशा हिचा व त्यांचा मेळ पहिल्याच ओळखांत बसून गेला. आणि सूतिकागृहाच्या स्थापनेनंतर तेथे जाई नर्स म्हणून काम करू लागली त्या सुभद्राबाई नि मुशिलाबाई यांची पूर्वीची थोडी ओळख होती...त्यामुळे आशेशीं त्यांचा परिचय वाढला...तिच्या घरी जातां येतां आनंदरावांशीहि त्यांचा परिचय झाला. त्या निर्घांचे अगदीं भेतकूट जमत

भिन्न आणि मैत्रीणी

असे नि गावांतील सर्व महिलांना हें माहीत पण होतें. सुशिलाबाईना वनिता मंडळाच्या कार्यासाठी लागणारी मदत आणि सहानुभूति तिच्या या दोघी मैत्रीणींकडून भरपूर मिळत असे. अर्थात मंडळाचें कोणतेहि कार्य या तिघांच्या समितींत अगोदर घडून तयार होत असे हें उघड उघड गुपित होतें.

त्यांच्या वनिता मंडळाचा विस्तार कुडांतील फोंफावणाच्या सदाफुलीप्रमाणें फुलत होता. गावांतील स्त्रियांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी त्यांच्यासाठी व्यायामार्ची कांहीं तरी व्यवस्था करणें अपरिहार्य होतें; म्हणून त्या तिघींनीं भवति न भवती केली, नि सर्वानुमते आवेगांवच्या स्त्रियांत वंडमिंटनच्या खेळाचा प्रसार करण्याचे मुकुर झाले. तें गांव फारसें पुढारलेलें नव्हतें म्हणून स्त्रियांबाबत फारशी वाच्यता वा कुचेष्टा न होतां चार भितींच्या आंत त्यांना खेळांत येण्याजोगता तोंच एक खेळ होता.

वंडमिंटन कोर्टासाठी सोईस्कर अशा जागा त्यांना प्रथम कुठेंहि मिळना... तेव्हां भग्यासाहेबांनीं आपल्या बंगल्याच्या मागची उघडी जागा, साफसूफ करून घेऊन तिचें वनिता मंडळाच्या सभासदांसाठीं कोर्ट वनावण्यांत आलें.

सुभानाईना कोर्टवर जाण्यास फारसा वेळ मिळत नसे. आशा मात्र मधून मधून ती खेळ खेळण्यास जात असे. सुशिलाबाईच्या अत्याग्रहासुळें गावांतील-प्रौढ किंवा तरुणी आल्या नाहींतच-पण कांहीं मुली मात्र सायंकाळच्या वेळीं त्या कोर्टवर खेळण्यासाठीं एकत्र जमूं लागल्या होत्या. एवढी सुरवात सुशिलाबाईना, गावांतील इतर स्त्रिया हळू हळू खेळण्यास येण्याचा हिश्या करतील अशी उमेद बाळगण्यास भरपूर पुरेशी होती.

आशा कधीकाळीं कोर्टवर खेळण्यास गेली नि जर तेथें भग्यासाहेबांशी तिची गांठ पडली तर ती त्यांना त्यांच्या प्रकृतिसंबंधी विचारून त्यांच्याशी चार शब्द बोलण्यास धजावलीं होती. नि भग्यासाहेबसुद्धां तिच्याशी मोकळेपणानें बोलत. त्याच प्रमाणांत खेळण्यासाठीं तेथें येणाऱ्या इतर मुलींशींहि त्यांचें बोलणें-अर्थात परिचय वाढूं लागला होता. नि कधी कधीं त्यांच्याशी बोलण्यांत वेळ गेला म्हणजे भग्यासाहेबांचें सायंकाळचें फिरणें चुकत असे. नि तें साहजिकच होतें.

मित्र आणि मैत्रिणी

दसऱ्याचा शुभ दिवस होता तो ! वनिता मंडळाची जणू काय वार्षिक सभाच भय्यासाहेवांच्या माडीवर भरली होती.

तेथे स्त्रियांच्या सभेत त्यांच्या लहानग्या मुलांच्या कलकलाटाच्या सांथीवर जे जे विषय निघणें साहजिक होते ते निघाले आणि त्यांतच कोणीतरी एकांने वनिता मंडळाच्या-वतीने “ नव्या जुन्या ” ही नाटिका बसवून तिचे होणारे उत्पन्न आंबेगांवच्या सूतिकागृहाच्या इमारत फंडासाठी धर्मार्थ द्यावें अशी सूचना आणतांच त्या सर्वांनी तिला पाठिंबा दिला...नि त्यांच्या त्या वेताला भय्यासाहेवांनी त्यांच्या कानांवर ही गोष्ट पडतांच पूर्ण सहानुभूतिपूर्वक वृत्तीने उचलून धरलें. इतकेंच नाहीं तर त्यांनी ती नाटिका ‘ बसवून ’ देण्याचेंहि अभिवचन देऊन टाकलें.

दर शनिवार-रविवारी नाटिकेच्या तालिमासाठी त्यांत कामें करणाऱ्या तरुणी भय्यासाहेवांकडे जमूं लागल्या...यथावकाश त्यांनी ते नाटक ठाक बसवून रंगभूमीवर आणलेंहि. अर्थात् सुशिलाबाईना, त्यांत कामें करणाऱ्या स्त्रियांना दरराज चहा वगैरे पुरविण्याशिवाय इतर कसलेंहि काम देण्यांत आलें नव्हतें. आशेनें आपली भूमिका चांगलीच वटवली होती. विशेषतः यमू काशीकर नांवाच्या तरुणीनें केलेली भूमिका लोकांच्या नजरेत भरण्यासारखी वटली. आंबेगांवच्या लोकांना स्त्रियांचा हा उपक्रम त्यांच्या खिशाला चाट लागल्यामुळें जरी महाग पडला होता तरी त्यांना तो आवडला यांत शंका नव्हती नि नाटिकेच्या शेवटीं असेच दुसरें एक नाटक स्त्रियांकडून रंगभूमीवर लौकरच आणलें जाणार आहे, त्यावेळीं गावकऱ्यांनीं असाच उदार आश्रय देऊन सूतिकागृहासारख्या लोकोपयोगी संस्थेला उदार आश्रय द्यावा अशी विनंति करण्यांत आली होती...त्यावेळीं प्रेक्षकांनीं टाळ्यांचा प्रचंड गडगडाट करून आपली संमति व्यक्त केली.

जवळ जवळ एक आठवडा झाला तरी सुशिलाबाई तिच्याकडे आल्या नव्हत्या म्हणून स्वतः आशा त्यांना भेटण्यास गेली होती. त्यावेळीं तिला कळलें कीं सुशिलाबाईचा थोरला मुलगा सुरेश सबंध आठवडाभर तापानें आजारी

मित्र आणि मैत्रिणी

होता. अर्थात आशा तेथे बराच वेळ गप्पा मारीत बसली होती...सुरेशला गेल्या रात्रीपासून उतार पडला होता.

आशा:—पण ताईना कळूनहि त्या कशा आल्या नाहीत माझ्याकडे मला कळवायला ? मला कळते तर मी नसते कां आले तुमच्या मदतीला मधून मधून...

सुशिलाबाई:—तुला ठाऊक नाही ? ताई तेव्हापासून पुण्याला गेल्या आहेत.

आशा:—कां—मधेच कां अशा एकदम गेल्या ?

सुशिलाबाई:—त्यांची का कुणाला दाद लागायचीय ? नि कळतंय कां त्यांनीं आणखी रजा वाढवावी म्हणून अर्ज केलाय.

आशा:—एवढे काय अडलंय त्यांचे पुण्यास—बाई ?

आशा वरील वाक्य पुरे करीत आहे तोंच समोरच्या जिन्यानं भय्या-साहेब मार्डावरील दिवाणखान्यांत गेल्याचें सुशिलाबाईनीं पाहिलें.

सुशिला:—तिकडचं येणं झालं ऑफिसमधून...तरी मी वेडीनं त्यांच्या फराळाचा कांहींच व्यवस्था केली नाही अजून !

सुशिलाबाई कांहींशा भीतीनें नि लगबगीनें उठल्या आणि स्वयंपाकघराकडे वळल्या.

आशा:—करूं कां मां मदत कांहीं ?

सुशिला:—आंत जा नि स्टोव्ह तेव्हाडा पेटव. मां ही आलेच !

आशा स्वयंपाक घरांत गेली. भय्यासाहेब सुरेशच्या खोलींत आले... त्यांनीं आपल्या चिरंजीवाकडे नजर टाकून नुसत्या नजरेनेच त्याचा समाचार घेतला नि सुशिलाबाई गेल्या त्या बाजूस ते निघून गेले.

आशा स्टोव्हचे पंप मारून तो प्रज्वलित करीत आहे तोंच सुशिलाबाई तेथे आल्या. त्यांनीं चहाचें आधण ठेवले, कांहीं बशा ट्रेवर मांडल्या आणि फर्ळावरून बरण्यांतून खाद्यपदार्थ काढून त्या त्यांतून भरूं लागल्या. तोंच भय्यासाहेब जिन्यावरून स्वयंपाकघरांत येतांना त्या दोघीनीं पाहिलें.

मित्र आणि मैत्रिणी

भय्यासाहेबः—अरे वा ! आशानाई आव्यात वाटतं ? कांहो ? बोलत नाहो तुम्हा ? रागावलां वाटतं आमच्यावर ? अं ?

आशाः—रागावूं कशाला ?

भय्यासाहेबः—त्या दिवर्शांचें तुमचें नाटकांतील काम आवडलें कां आनंदरावांना ?...नि ते फिरकले नाहोत इकडे कुठें नेव्हांपारुन ?

आशाः—त्यांना आवडलें कीं माझें काम.

भय्यासाहेबः—खूप आहेत ना ते ?

आशाः—हो ना !!

भय्यासाहेबः—बसना ! अशा उम्या कां ? अहो—त्यांना पाट घाना बसायला !...हं असं...आपण इथंच घेऊं या चहा आज !

अर्थात् त्या सर्वांचा चहा तेथेंच होणार म्हणून आशा तेथें बसली... चहा पितांना पुन्हा बोलणें निघालें.

भय्यासाहेबः—वास्तविक पाहिलें तर, आनंदरावांनाच पुढाकार घेऊन नाटकाचें काम पुरें करायला दवें होतें. साहित्य हा त्यांचा प्रान्त आहे. नाणावलेले आहेत ते आज !!

सुशिलाः—पण त्यांनी कां बोलावल्यावाचून यायचें ?

भय्या०ः—कांहो पण, आशानाई ! तुम्हा नाहो त्यांना सूचना केली ? म्हणजे माझ्या मागचा नाटक दिग्दर्शनाचा व्याप वांचला असता...नि यापेक्षाहि तें चांगलें वठलें असतें...खरें पाहिलें तर ऑफिसच्या कामानें जीव अगदीं बेजार होऊन जातो माझा...पण यांची हौस आहेना ? यांचे तें मंडळ आहे ना ?

सुशिलाः—म्हणून मां जाऊं त्यांना विनंति करायला ? इकडून त्यांना सांगायचें झालें असतें तर जमलें कां नसतें ?

भय्या०ः—खरें ! पण त्यांची भेट झाली नाहो बरेच दिवसांत !

सुशिलाः—पण त्यांना बोलावून घेतल्याशिवाय कां ते इकडच्याकडे आपणहून खेटे घालीत बसतील उगाचच ?

मित्र आणि मैत्रिणी

भय्या०:—आतां पुढचें नाटक सांगू त्यांनाच बसवायला हं ?

आशा:—त्यांत तरी मुशिलाबाई काम करणार आहेत ना भय्यासाहेब ?

भय्या०:—आपली हरकत नाही वुवा कुणाला...पण मला वाटतें मुलांच्या काळजीपुढें त्यांना ते जमायला हवें ना ?

नेवट्यावरच पुढील नाटकासंबंधाचें बोलणें राहिलें होतें. नंतर इकडच्या निकडच्या अनेक गप्पा निघाल्या...भय्यासाहेबांची नेटर्माची फिरायला जायची वेळ टकून गेली होती. तोंच गावांतील चित्रपटगृहांत “ब्रह्मचारी” लागला असल्याची गोष्ट निघाली.

आशा:—येतां कां मुशिलाबाई आजच्या पहिल्या ‘शो’ला ?

सुशिला:—नको बाई—! पाहीन पुढें मागें केव्हां तरी.

आशा:—पण आजचाच शेवटचा दिवस आहे म्हणें त्या चित्राचा इथें.....

भय्या०:—पण तेंच चित्र पाहिलें पाहिजे असें तर नाहींना आशाताई ? भय्यासाहेब हंसले.

आशा:—तसं नाहीं ! आपण सर्वांना मिळून तो एकदम पहावा असें मनांत आलें म्हणून सहजच विचारलें मां...मग ? जाऊं या कां आपण सर्व मिळून ?

भय्या०:—पण मुभाताई कुठें आहेत इथें ? त्यांना तर येऊं द्या. मग पाहूं कां एकादा सिनेमा...त्यांत काय आहे मोठेंसें ?

पंधरावीस दिवस निघून गेले होते. मुभाताई अविगांवास आल्या होत्या. त्या दिवशीं “इंदिरा एम ए.” हें चित्र सर्वांनां मिळून पाह्यला जायचा बेत मुकर झाला होता...अगदीं नक्की झालें होतें.

चित्रपटगृहाचे आवारांत मुभाताई अगोदरच येऊन दाखल झाल्या होत्या. आशा-आनंदराव पण तेथें येऊन भय्यासाहेबांची वाट पहात रेंगाळत उभे होते...बोलपट सुरू व्हायची वेळ टकून गेली...तोंच एकटे भय्यासाहेब आपल्या पटेवाल्यासह तेथें हजर राहिले.

मित्र आणि मैत्रिणी

मुशिलाबाई आल्या नव्हता.

त्यांना कां ? असें विचारून तो क्षण—आनंदाची ती रात्र गंभीर विचार करण्यांत घालविण्यास कुणीच तयार झालें नाहीं...पण आनंदरावांनीं असें होईल असें हेरले मात्र होतें खचित !

गुळवेल वाऱ्यावर किर्ताही डोलली तरी तिला फुलें कां यायचेत्—अखेरीस तिचा औषधी म्हणूनच उपयोग...!

४

मं महिन्याचे अखेरचे दिवस सुटाचे होते म्हणून भय्यासाहेवांचा मुक्काम सध्यां पुण्यांत पडला होता. त्या दिवसांत आंबेगांवची उष्णता म्हणजे माणसाला शिजवून काढण्याइतकी तप्त आणि असह्य होत असते. शिवाय सुशिलाबाईंचे माहेर पण पुण्यास होते. त्यामुळे त्यांना पुणेच जास्त पसंत पडले तर आश्चर्य असे कांहीच नव्हते.

भय्यासाहेवांचा मूळ गांव कोठेंतरी सोलापूर जिल्ह्यांत होता. त्यांचे कॉलेज शिक्षण पुण्यासच झाल्यामुळे त्यांना तेथे कांही स्नेही लाभले होते. त्यांपैकी बरेचसे स्नेही आपापल्या उद्योगानिमित्ताने पुण्यांतच राहिले होते. त्यांच्या सहवासाने त्यांच्या मित्रमंडळांत आणखी कांही नवीन मित्रांची भर पडली होती.

सुटा म्हणजे अत्यंत आनंदांत आणि कांहीशा वेळट वागण्यानें संप-विण्याचा कालखंड असतो. त्यामुळे भय्यासाहेवांचा रिकामा वेळ मौजा करण्यांत ब्रिज खेळण्यांत किंवा एकादवेळेस कोठेंतरी सुखसफरीला जाण्यांत निघून जाऊं लागला. इकडे मुलावाळांच्या चिंतेतून आणि आल्या गेल्या “तिकडच्या” मित्रांच्या धबडग्यांतून उरलेला वेळ सुशिलाबाई आपल्या आईकडे जाऊन घालवात असत. त्यांची खूप इच्छा होती की आशा आनंदरावांना पुण्यांत

मित्र आणि मैत्रिणी

आपल्याकडे बोलावून घ्यावे. भय्यासाहेबाच्या कानांवर घालून त्यांची परवानगी मिळविणे म्हणजे महाभयंकर काम होते...जवळ जवळ अशक्यच होते. पण एके दिवशी सुभाताई मात्र अचानकपणे त्यांच्याकडे येऊन थडकल्या; त्यावेळी मुशिलाबाई संपाळांत गुंतल्या होत्या. दिवाणभान्यांत भय्यासाहेबांचा त्रिजचा डाव अगदी ऐनरंगांत आला होता...नि आपल्या मित्रांसाठी दुसऱ्यांदा मागविलेला स्वादिष्ट चहा संपवून मगाल्याच्या सुपारांची फर्की मारून ते पुढची उतारी काय आहे हे पाहण्यांत देंग झाले होते. तरीसुद्धा त्यांनी सुभाताईकडे लक्ष देण्याइतकें अवधान राखलें.

भय्यासा०:—इकडे कुठे ताई तुम्हां ? नि आंबेगावाहून केव्हां आलां पुण्यांत ?

सुभाताई:—काल आले सकाळी १० वाजतां.

भय्यासा०:—कांही ? मध्येचशा आलांत ?

सुभाताई:—आले सहजच !

भय्या०:—किती दिवस मुक्काम ?

सुभाताई:—चार दिवसांचा तर रजा काढलाय मां.

भय्या०:—काय म्हणतंय आंबेगांव ?

सुभाताई:—तुम्ही नाहीं—मुशिलाबाई नाहींत—मग करून काय करणार बिचार आंबेगांव ? नांवाला म्हणून कसलीसुद्धां हालचाल नाहीं.

सुभाताईच्या बोलण्यांताल खोंच आणि मिथिलपणा भय्यासाहेबांनीं हेरला.

एक मित्र:—बरंच लोकप्रिय झालां आहां तुम्हां भय्यासाहेब तिकडे असं दिसतंय.

या त्यांच्या मित्राच्या उद्गारावर भय्यासाहेब खरोखरच खुबीच्या आवेगानें हंसले. सुभाताई आंत सुशिलाबाईना भेटण्यासाठीं निघून गेल्या.

दुसरा मित्र:—वरीच धीट दिसतेय वाई बरं का भय्यासाहेब !

भय्या०:—नसायला काय झाले ? त्यांचा जन्म पुण्यासच गेला. नवऱ्याच्या पश्चात् नर्सिंग शिकून बी. पी. एन. ए. झाल्या. स्त्रिया स्वावलंबी

मित्र आणि मैत्रिणी

झाल्या, म्हणजे त्यांना कुणाचाच पर्वा राहात नाही म्हणतात: अमें झालंय खरं यांच्या बाबतीत.

पहिला मित्र:—पण यांना यरोज्याच्या तुरुंगाबाहेर उभ्या असलेल्या पाहिल्या मी काल. निकडून मी आमच्या साहेबांना भेटून येऊन वगस्टॅंडवर वाट पहात उभा होतो तेथे मी-कुर्णा राजकैदी त्यांचा नातेवाईक आहे वाटते ?

भय्यासाहेबांच्या चहेत्यावर आश्चर्याचा भाव पाहताच त्या मित्राला ज्यास्त उत्साह वाटला म्हणून तो इतके बोलला तरा...पण भय्यासाहेबांनी मात्र त्याबाबत उत्क्रता व्यक्त करायला दृवा होता ती न केल्यामुळे तो तेथेच थंबकला.

दुसरा मित्र:—राड्याहां तो तुमचा राजकैदी ! गळाकडे बघा जरा... हे भय्यासाहेब ! तुम्हा कबची राणी उतरायची आहे का.

त्या मित्राचा विज पुन्हा रंगला...नव्हे रंगाने चढला देखील...तोच भय्यासाहेबांना आंतून बोलावणे आले.

भय्यासाहेब:—काय काम आहे ?

बसल्या जागेवरूनच दाराआड उभ्या असलेल्या आपल्या पत्नीस त्यांना विचारले.

सुशिलाबाई:—तईना जेवायला ठेवून घ्यायचें का ?

भय्यासाहेब:—ठेवा का. त्यांत इतके विचारण्यासारखे काय आहे ?

त्यांच्या या उत्तराने आंतील व्यक्तीचें काम झाले.

अगदीच जेव्हां कंटाळा आला तेव्हां भय्यासाहेब उठून उभे राहिले. आणि आपले हात वर उंचावरून ते झाडून त्यांनी एक मोठाला आळस दिला... त्यांची ती मंडळी उठली...आणि सायंकाळी पुन्हा केव्हां यायचें हें निश्चित करून एकामागून एक असे ते सर्वजण निघून गेले...भय्यासाहेब घरांत बढले.

सुभाताई:—संपले कां खेळणे ?

भय्यासाहेब:—कां ? या बोलल्या नाहीं तुमच्याशी ताई ?

मित्र आणि मैत्रिणी

आपल्या पत्नीकडे बघत भय्यासाहेबांनी विचारलें.

सुभाताईः—पण मला तुमच्याशीच बोलवेसें वाटत असलें तर ?
सुभाताई हंसल्या.

भय्यासाहेबः—वा. वा ! आज आमचाशी गरज वाटली ?

सुभाताईः—म्हटलें—इथं पुण्यास कुठले आनंदराव भेटायला ?

भय्यासाहेबांच्या बोलण्यातील अकारण मत्सर ओळखूनच ताईंनी खंवचटपणानें जाणूनबुजून उत्तर दिलें.

सुभाताई—कांही. बोलत नाही ? आपल्या ओळखीच्या माणसाकडे येण्यांत चूक तर झाली नाही माझी ?...पण आनंदरावांनी मला असे इतका वेळ ताटकळत ठेवलें नसतें कांहीं...

भय्यासाहेबः—काम काय तें बोलाल तर खरें ?

सुभाताईः—म्हटलें आपण आंबेगांवच्या मूर्तिकागृहाच्या बोर्डाचे अध्यक्ष आहांत...मला पगार वाढवाल तर पहा...हो—आपला माझा परिचय आहे त्याचा उपयोग मी न करून घेतला तर तो वेडेपणा ठरेल—म्हणून म्हणतें.
सुभाताईना आपले हंसें आवरतां आलें नाही—

भय्यासाहेबः—माझ्या एकट्याच्या हातांत काय आहे हो ?
भय्यासाहेबांना घायचें म्हणून कांहीं तरी उत्तर दिलें.

सुशिलाबाईः—वाढायचें का ?

भय्यासाहेबः—वाढा ना...जेव्हात जेव्हातच वोलूं आपण—!

सुभाताईः—आपण येथें अनायासानें आलांच आहा...नि हा योग साधूनच मी रजा काढून आलें आहे...सदाशिव पेंढेंत मुंजाबाच्या बोळाच्या तोंडावर माझें घर आहे. तें मी दाखवणार आहे आपणास ! माझा धाकटा दीर तें बळकावून बसलाय. त्या घरावर ताबा मिळवायचाय मला...

सुशिलाबाई पानें वाढीत होत्या. त्या दोघांचें बोलणें त्यांना ऐकावें लागतच होतें म्हणून ऐकत होत्या. त्यांत त्यांचें लक्ष असण्याचें काहींच कारण नव्हतें. जेवण चालू असतांनाच भय्यासाहेबांनी सुभाताईचें सारें म्हणणें ऐकून

घेतलें. कायद्याप्रमाणें त्यांच्या त्या घराचा अर्धा हिस्सा त्यांची कन्या शान्ता हिच्याकडे येत असून तिच्या नांवाने त्यांनी आपल्या दिरावर दावा लावायला हवा असा आपला सल्ला भय्यासाहेबांनी त्यांना दिला.

सुभाताई—पण त्यापूर्वी सामोपचाराने कांहीं मिटनें तर पहावे म्हणतें !

भय्यासाहेब—तें कसे काय ?

सुभाताई—खरं म्हणाल तर हेंच तें माझे आपल्याशीं जरूरीचें काम आहे. सवड असेल तर आपण माझ्या त्या दिराची भेट घेऊन, त्याच्यावर मी दावा लावला तर शेवटीं होणाऱ्या निकालाची त्याला आपल्या अधिकारवाणीनें जाणीव देण्यासाठी त्याच्याशीं समजुतीनें बोलावला तर...मला वाटतें ठीक जमेल. तो तसा मित्रा नि कंजूस आहे.

भय्यासाहेब—पण ताई ! त्याचा माझी ओळख ना देव ! मी त्याला काय म्हणून भेटूं ?

सुभाताई—माझ्यासाठी ?

सुशिलाबाई—इकडचा नि ताईचा दाट परिचय आहे, नि आपला अधिकार त्या ओळखतात—त्यांनी इकडे यायचं नाही तर कोणाकडे जायचं !

भय्यासाहेब—पण वकीलातर्फे होऊं या काय व्हायचें तें ताई !

सुभाताई—पण वकील कोर्टात दाखल केलला दावा चालवितील. तो दाखल व्हायच्यापूर्वीच आपल्या अशिलातर्फे तडजोडीची भाषा ते कशाला करतात...? त्यांत त्यांचा काय फायदा ?

भय्या०—माझी सिव्हिल लाईन नसली—तरी—तरी मी जरूर तो सल्ला देईन तुम्हांला ताई—त्याचा खात्री असूं या...पण प्रत्यक्ष एकाद्याजवळ बोलणें करणें म्हणजे...

सुभाताई—पण हें कांहीं आंवेगांव नाही—इथं आपण मंजिस्ट्रेट म्हणून कोणाच्या लोकापवादाला भयायची जरूरी नाही.

भय्यासाहेब—बरं—पाहीन जमलें तर.

भय्यासाहेबांचें हें उडवाउडवीचें उत्तर त्या दोघांनाहि रुचलें नाही. सुभाताई आतां जास्त भाषण करण्यांत फायदा नाही हें ओळखून निमूट

मित्र आणि मैत्रिणी

चमल्या. विजेच्या दिव्यांना कितीही प्रखर प्रकाश असला तरी त्यांना ज्वाला नसते—नाही त्या ज्वालांना शेगडीतील कोळसे पेटवण्याचा प्रयत्न केला तेच आपले चुकले हे त्यांना कळून आले...नको ते उगाच बोलून गेले आपण असे त्यांच्या मनांत चमकून जातांच, आनंदरावांना आपल्या या अपेक्षेला काय उत्तर दिले असते याचा कल्पना करांत ताई वसून राहिल्या तोंच मुशिलावाईचा चिडीस गेलेला आवाज त्यांच्या कानांत घुमला...

मुशिलावाई:—पण मा म्हणते...त्या यमूसार्टा हिगण्याला जायला जायला सारे काही जमते इकडे...नि...

भय्यासाहेब:—मा काय करावे, काय करतां यांत तुम्हांला पडायचें कारण नाही. तुम्हां आपल्या पायरीने वागत जा. तुमची अकल आपल्या तोंडाला पावडर फासण्याइतकी—फारतर एका इटक्यांत स्ट्रोव्ह पेटविण्या-इतकी...हे विसरून वागत जाऊ नका !

भय्यासाहेब मनांतून खूप चिडून गेले होते. ते कांहींसं उसळूनच उत्तरले, आणि मुशिलावाई काहीशा भयभित वृत्तीने त्याच्याकडे बघू लागल्या.

सुभाताई:—हे काय हे ? रागवायला काय आलं ?

भय्यासाहेब:—काय आलं ! यांना दोन दिल्या नाहीत तोवर यांचा चोंबडेपणा वाढतच चाललाय—माणसाने—आपली पायरी सोडलेली मला नाही सपत हे यांना पटवून दिले पाहिजे केव्हां तरी—

मुशिलावाई:—शोभिल—शोभिल ते इकडे वर ! काय बाकी ठेवायची राहिली आहे ? एवढी तीन मुले झाली...तरी

भय्यासाहेब:—एक शब्दहि पुढे ऐकायचा इच्छा नाही माझी.

मुशिलावाई:—घरांत बायकोला तरवारांच्या धारेवर धरायची—नि यापुढे मुशिलावाईच्या तोंडांतून शब्द बाहेर उमटत ना. त्यांना रडेंच कोसळले, त्या आंतील वाजूस जाऊ लागल्या...

भय्यासाहेब:—ताक वाढायचें राहिले पानावर.

त्रिचाच्या मुशिलावाई!—आपले मन आवरून माधारी फिरल्या. मोरावर जाऊन आपले नाक त्यांनी साफ करून डोळ्यांना पाणी लावले.

मित्र आणि मैत्रिणी

आपले हात स्वच्छ करून त्यांनी तिकडच्या पानावर ताक वाढण्यास घेतले. भय्यासाहेब त्या गोड गोड ताकाचे भुरके मारून लागले होते. त्या त्यांच्या हातावर ताक ओतीतच होती.

सुभाताई त्या विचित्र पातपर्तीकडे पहातच राहिल्या—त्यांचे डोळे अगदी सुन्न झाले....

मागचा भात संपपर्यंत अगदी पूर्णपणे शांतता होती. कोणी कांहींच बोलू शकत नव्हते. भय्यासाहेबांना एकामागून एक अशा तऱ्हेने घेतलेल्या ताकभाताच्या नि आमटीच्या जोराच्या भुरक्यावरून ते मनांतून मनस्वी रागावले असावेत याची खात्री सुभाताईना पटली. आंचवल्यानंतर टॉविलला हात पुसात पुसात त्यांची नजर जिऱ्याजवळच्या कोपऱ्याकडे गेली. तेथील चौकटीवर नेहमी-प्रमाणे सुपारीचे भांडे असलेले त्यांना दिसतांच ते तिकडे वळले व भांड्यांतील मसाल्याच्या सुपारीचे दोन चमचे त्यांनी आपल्या डब्या हाताच्या तळहातावर घेतले.

भय्यासाहेबः—खरंच ! विचारायचं राहिलं तुम्हाला ताई ! काल येरोज्याला कुणाच्या भेटाला गेलां होतां ?

सुभाताईः—विनायकराव जोग म्हणून माझे एक चांगले परिचित गृहस्थ आहेत तुम्हांत. त्यांना भेटायचा दिवस होता कालचा—पण आपणाला कसे कळले हें ?

सुभाताईना प्रथम भय्यासाहेबांच्या या प्रश्नाने आश्चर्यच वाटले. त्यांना खरे उत्तर द्यावे की कांहीं तरी सवच सांगून वेळ मारून न्यावा याचा त्यांनी एका क्षणांत विचार करून खरे ते सांगून टाकले. आणि आपले परिचित एक कैदी आहेत—गुन्हेगार आहेत हे त्यांना कळतांच त्यांची प्रतिक्रिया त्यांच्या मनावर काय होते हे पाहण्यासाठी त्यांनी भय्यासाहेबांकडे आपली भेदक दृष्टि फेंकली...

भय्यासाहेबः—कसे कळले ? आमचे हेर असतात म्हटलं आजूबाजूला. असे म्हणून आपल्याच नादांत भय्यासाहेबांना हसू आले. इतक्यांत पहिल्या सुपारी सरली म्हणून हातावर येईल तितकी भांड्याने ओतून घेऊन तिचा

मित्र आणि मैत्रिणी

बोकणा मारून ते तेथून निघून गेले. सुभाताईना वाटले होतें, कीं ते कांहीं चौकसपणा करताल म्हणून...पण नाहीं—निभावलें...त्यांना जरा हायसें वाटले.

सुशिलाबाई:—बघितलंत तार्ई ! जणूं कांहीं कांहींच झालं नाहीं असें दाखवून जायचें झालं...

त्यांना पुन्हा एकदां रडण्याचा आवेग आला...आला तो अगर्दा जोराचा आला...तार्ई त्यांच्या पाठीवर हात फिरवूं लागल्या.

सुभाताई:—चूप 'बाई—! असं मनाला लावून घेऊन कसं चालेल बायकांचे ? चंदनाचें खोड झिजतें खरें...पण तें प्रत्येक वेळेला सुवास देतें... आलेल्या प्रत्येक प्रसंगानें स्त्रियांची सहनशक्ति वाढली नाहीं तर आपण मातृत्वाची थोरवी काय भिरवावी ? अँ ? चूप—चूप—!

सुभाताईच्या मातेच्या हस्तस्पर्शानें सुशिलाबाईना वरें वाटलें. त्यांचा आवेग त्यांच्या आहारांत आला. त्यांना तो सांवरला. पुन्हा डोळ्यांना पाणी लावलें. आणि थंड पाण्याचा आपला हात त्यांना आपल्या विसकटलेल्या केसांवरून फिरविला. त्यांना हुशारी वाटली.

सुभाताई:—कशा ग अगर्दा कुकुल्या मुलीसारखी हळवी तूं ? कसं समजत नाहीं तुला ? ज्ञान नि पुरुष म्हणजे दुधारी शस्त्रें—केव्हां ते जीविताला अपाय करताल याचा नेम नाहीं. म्हणून स्त्रियांना त्यांच्याशीं सांभाळूनच जपूनच—नि दुरूनच वागायला हवें—

तार्ई अशा तऱ्हेनें आपलें वाकपांडित्य चालवीत होत्या नि तें सुशिलाबाई ऐकत होत्या. त्यांना सैपाकघरांतील आंवराआंवर केली. जिकडची वस्तू तिकडे नीटनेटकेपणानें लावून ठेवली. वाहणाऱ्या पाण्यानें नदीकांटच्या मऊमऊ मातीची दरा धुपून जावी त्याप्रमाणें त्यांच्या चेहऱ्यावरचा रक्तिमा पार ओसंडून गेला होता. त्यांच्या नेहर्मांच्या प्रसन्नतेची शोभा निखळून गेली होती.

सुभाताई:—हें काय ? तुम्हांला जेवायचें नाहीं ?

सुशिलाबाई:—झालें हें इच्छाभोजन पुरे मला.

सुभाताई:—तुम्ही जेवा पाहूं अगोदर.

मित्र आणि मैत्रिणी

ताईनीं त्यांचें पाटपाणी मांडलें. त्यांनीं आवरून ठेवलेलें अन्न त्यांच्या ताटांत वाढलें...सुशिलाबाईनीं चार घास कसेबसे पोटांत लोटले. ताईना पण जरा बरें वाटलें.

सुशिलाबाईंच्या हातावर सुपारी देत त्या हंसल्या.

सुशिलाबाई:—काय झालं हंसायला ?

सुभाताई:—खरं सांगा हं! तुम्हीच कां भय्यासाहेबांवर चिडून बोललांत एकदम ?

सुशिलाबाई:—किती दिवस मी माझे मन मारूं ताई ? मला हृदय आहे कां नाही ? सारखे कढ येताहेत त्याला. तुम्हांला “ म्हणे पाहीन जमलें तर ” नि त्या यमूसार्ठी पायपीट चाललीय सारखी ?

सुभाताई:—यमू—कोण यमू ? आंबेगांवची तरनाहीं ती यमू काशीकर ?

सुशिलाबाई:—होय, तीच ती महामाया बरं !

सुभाताई:—तरीच ! भय्यासाहेब मारे रंगांत येऊन तिच्या कामाची तारीफ करीत होते मागें मजजवळ—अस्सं ?

सुशिलाबाई:—कर्ताल तर काय झालं ? इकडूनच सल्ला घ्यायचं झालं होतं. म्हणे तिचें आपल्या नवऱ्याशीं पटत नाहीं. असें आपलें आयुष्य तिनें किती दिवस फुकट घालवायचें ? तिनें शिकूं कां नये ? नि म्हणून ही सारी खटपट चाललेय.

सुभाताई:—यमू झाला तयार शिकायला ?

सुशिलाबाई:—होना. म्हणून तर इकडचा जीव खालांवर होतोय तिला हिंगण्याला आणण्यासार्ठीं.

सुभाताई:—इथवर प्रकरण येऊन भिडलं तर ?

सुशिलाबाई:—समजलें ना आतां ? यमू आपल्या नवऱ्याला सोडून येणार आहे शिकायला पुण्यास...नि कां ? मला हें कळण्याची कांहीं अकल नाहीं. नि ती मी मिळविली पाहिजे असें मला मात्र वाटतां कामा नये. कारण नवऱ्याला सोडल्याशिवाय शिक्षण कसें तें मिळत नाहीं म्हणे !

मित्र आणि मैत्रिणी

सुशिलाबाई उपहासाने हांसल्या. नि सुभाताईनी गंभीर चेहऱ्याने एक दीर्घदास सोडला.

सुशिलाबाई:—दगड जेथे पडलेला असतो. तिथेच शोभतो...तिथेच त्याला किंमत असते, खरं ना ताई ?

सुभाताईनी कर्धा नाहीं त्या आपल्या विचारांत तेथे चारपांच येरझारा घातल्या. सुशिलाबाई 'बोलून तरी काय करणार' असा अखेरचा हताश वृत्तीचा विचार करून घर कामाला लागण्याचा विचार करीत होत्या

सुरेश:—आई—आई—मला हातावर दे ना कांहीं तरी.

त्यांचा पहिला मुलगा दडदुड धांवत येऊन त्यांच्या समोर उभा राहिला.

सुशिलाबाई:—मग ये जा—जातोस का नाहीं ?

सुरेश:—मी नाहीं जा—मला आतां दे—देना ग आई—

सुशिलाबाई:—जा म्हणते ना ! कारटे तरी कसले वाहियात निपजलंय मेळं—ऐंकायचे ठाऊक नाहीं जरा मुद्धां !

अखेराम त्या उठल्या. तेथील खाऊचा उवा काढून त्यांनीं त्यांतील दोन थ्रांखंडाच्या बऱ्या मुरंशच्या हातावर ठेवल्या. सुरेश नाचत नाचत तेथून निघून गेला.

सुभाताई:—काय गं ? असंच कां जन्मभग वागणार आहेस ?

सुशिलाबाई:—काय करूं तर ?

त्यांच्या उत्तरांताल कष्ट ताईनी आंळखले—त्यांना सुशिलाबाईचा दया आली. ताईचा जाव तुटला त्यांच्यासाठी. त्या जवळ आल्या—नि त्यांच्या खांब्यावर हात ठेवांत त्या बोलूं लागल्या.

सुभाताई:—बाई ग ! माणसाचं हृदय हें खेळणं आहे. नि मनुष्य हा खेळाइ आहे. म्हणूनच त्याने आपल्या खेळण्याशी लहान मुलें खेळतात तसलाच खेळ खेळला पाहिजे—अगदी लुटुपुटांचा—अगदी खांटाखोटा—जणूं काय जो खेळ खेळला जातो तो खरा नव्हेच ! किती दिवस अशी कुडत बसणार तूं ? अंती तूच आपल्या मनस्वी दुःखाला कारणी होशील.. हिरव्या आंव्याने पिकलें पाहिजे. आंतल्या आंत नासून कसे चालेल !

मित्र आणि मैत्रिणी

सुशिलाबाई—तुम्हाला नाही कळायचें माझे दुःख तार्ई !

सुभाताई—मोठीच शहाणाबाई लागून राहिलां आहां तें मला माहीत आहे. मोठ्या आल्यात मला सांगायला म्हणे दुःख !—चुलीत घाला त्याला—

सुशिलाबाई—वऱ्या सुटलांत एकदांच्या बाई तुम्ही...संसाराच्या या काचांतून.

सुभाताई—काच कसला आलाय—यांतच आनंदाचें मूळ आहे अशी माझी खात्री झालेय—तें फक्त आपण शोधून हुडकून काढलें म्हणजे मिळविलें सारें कांही !

सुशिलाबाई—तें काय तें शिकवण्यासाठी एक शाळा काढा तार्ई तुम्हां आंबेगावांत आमच्या वनिता मंडळातफें !

सुभाताई—वेडाबाई ! आहे कां एक !

सुशिलाबाई—कुणाची ?

सुभाताई—आशेची—

सुशिलाबाई—मोठी आलीय आशा माहीत आहे मला...आनंद-रावांचे थेंब तिला कां देतां उर्गाचच.... !

सुभाताई—मग काय तें मां घेऊं !

आतां मात्र सुशिलाबाई अगदीं आनंदाने हलक्या—सुभाताईनीं पण जरासें स्मित केलें...

तांच वाहेरच्या दिवाणखान्यांतून त्रिजसाठी खेळण्यास जमलेल्या “ तिकडच्या ” मित्रांच्या हास्याचा स्फोट त्या दांघांच्या कानावर पडला...

सुशिलाबाई—चहाची तयारी करायला हवी.

सुभाताई—करा तरी—मला पण घोटभर मिळेल.

शनिवारी सायंकाळी पांचच्या सुमारास आनंदरावांनी भय्यासाहेबांना भेटून जावे असे एका पट्टेवाल्यातर्फे सकाळी त्यांना कळविण्यांत आले होते. इतका तांतडीचा निरोप आला होता म्हणून आनंदराव नेमक्या वेळेला त्यांच्याकडे गेले. पाहतात तो भय्यासाहेब आपल्या तीन वकील मित्रांसह ब्रिज खेळत बसले होते. त्या तिघां वकीलांचा चहा संपला होता. ते सिग्रेटस् पेटवून भपकारे सोहू लागले होते. पण खुद्द भय्यासाहेब मात्र नेहमीप्रमाणे आपला चहा अगदी ऐषारामाने चाखीत चाखीत पीत होते.

“ या बसा. ” भय्यासाहेबांनी आनंदरावांना तेथे बसण्यास सुचविले. ते बसले...पांच मिनिटे—दहा निमिटे तशीच उलटून गेली—भय्यासाहेबांनी संपलेला डाव पुन्हा खेळण्यास सुरवात केली. हे सर्व आनंदराव बघतच राहिले... ते तेथे भय्यासाहेबांसमोर बसून राहिले आहेत याची त्यांना दखलगिरी वाटत नसावी, अशी कोणालाहि शंका येणे सहाजिक होते.

येथील अशा या वागणुकीमुळे आनंदरावांचे विचारचक्र चालू लागले... सध्याच्या धड ना इंग्रजी—धड ना पौर्वात्य अशा मिश्र संस्कृतीच्या आचारांमुळे आमच्या समाजातील आदर सत्काराचे आणि दुसऱ्या माणसांना वागविण्याच्या प्रकाराचे सौहार्द पार लयाला गेले आहे. परकीय पारतंध्यामुळे या गोष्टीचा

मित्र आणि मैत्रिणी

वाईटपणा कोणी दाखवू लागल्यास खरें बोलणाराचेंच उलट हंसें होतें. शिवाय शिक्षणाची अवास्तव महति वाढविण्यांत आल्यामुळें गांवोगांव पदवीधरांचा असा एक विशिष्ट वर्ग बनून गेला असून त्या वर्गाला इतरेजनांना मर्यादेनें वागविण्याची फारशी कदर वाटेनाशी झाली आहे. या पांढरपेशा पदवीधरांना अहंगंड इतक्या वेमालूमपणें जडलेला असतो कीं त्या गंडाच्या आहारीं जाऊन आपण कांहीं गैर करीत आहों असें त्यांना वाटेनासें होतें. जगासाठीं आपण नसून आपणासाठींच जग आहे असें ते मानतात. जगांत वावरतांना आपल्या हातून चूक होणेच शक्य नाहीं अशी त्यांची मनोमय खात्री होऊन गेलेली असते...

अमेरिका-इंग्लंड-रशिया वगैरे पुढारलेल्या राष्ट्रांतील विद्वान कितीहि विद्याविभूषित असोत, त्यांच्या मार्गें पुढें सन्मानदर्शक अशा कितीहि पदव्या त्यांनीं मिळविलेल्या असोत, आपल्या नांवापुढें आपणहून त्या लावीत आपला आपणच दिखाम मिरवण्याचा शहाण्यांचा मुखपणा ते करीत सुटलेले नसतात. तसें करणें माणसाच्या सौजन्याचे द्योतक नसून अपरिपक्व बुद्धीचें प्रदर्शन होय असें सर्रास मानलें जातें. उलट पदव्यांची माळ गळ्यांत घालून मिरवणारांचे तेथें हंसें होतें—आमच्या समाजांत मात्र त्याच्या उलट प्रकार दिसून येतो हें आमच्या असंमजसपणाचें प्रासादचिन्ह आहे असें म्हणण्यापेक्षां देशाचें पारतंभ्य, सुशिक्षित माणसालासुद्धां किती हीन मनोवृत्तीला पोचवितें—किती क्षुद्र विषय समाजाला जीवनाच्या महत्त्वाचें आधार वाटतात, जीविताची सर्वच मूल्यें उलटींपालटीं कशीं होऊन जातात याचा आमचा समाज म्हणजे उदाहरण आहे असें कोणालाहि वाटेले...आणि हें सर्व आपण जें करीत आहों—जसें वागत आहों हाच सभ्याचार होय असें त्यांना वाटतें. विशेषतः अशा अहंगंडवाल्यामध्ये सर्रासपणें डॉक्टर नि वकीलांचा भरणा असतो...त्यांच्या या दोन निरनिराळ्या धंद्यांवर इतर अज्ञ जनांचें जागणे अवलंबून असतें—समाजाच्या स्वास्थासाठीं डॉक्टर लागतात. कायद्याचा अर्थ जाणणारे वकील लागतात—आणि त्याची प्रत्येक माणसाला हरहमेश गरज भासते. म्हणून जनता या वर्गातील लोकांशीं वागतांना समजूतदारपणानें वागते. वकील डॉक्टरांच्या उद्दाम वर्तनाचा ती आपल्या सोईप्रमाणें अर्थ लावून घेऊन पड खाते...त्यांची

मिश्र आणि मैत्रिणी

अरेरावी दिसली तरा कौतुकानें त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून आपलें काम भागवून करून घेते...व ज्यांच्याकडून आपली कामें करून घ्यायची असतात त्यांना विरोध दाखविणें सौजन्याचें नसतें हें जनता सूक्ष्मपणें जाणते... आणि याच जनतेच्या समंजस वागणुकीच्या जोरावर हे चढेल डॉक्टर्स—वकील केव्हा वागतात. अज्ञ जनतेच्या अशा दुर्बलतेचा आणि असहाय्यतेचा फायदा घेणें त्यांच्या पुरुषार्थाला—शिक्षणाला—माणुसकीला शोभा आणणारें नाहीं, हें त्यांना कळतच नाहीं. त्यांनीं दाखवाची ती वेपवाई आणि उपेक्षा जनता सहन करते म्हणून ती त्यांच्या कर्तृत्वाला उजाळा आणणारी नाहीं, उलट कमीपणा गौणत्व आणणारी आहे...पण दारु प्यायलेल्या माणसाला आपण शुद्धीवर असून जगानेंच नशा केली आहे असें वाटतें ! तद्वतच हे शिक्षणाच्या पाणपोईवर वाविणीचें दूध प्यायलेले डॉक्टर्स वकील आपण म्हणजे देवाचे अवतार आहोंत असें जगानें मानावें, लोकांनीं या मोठ्यांचे सेवक म्हणूनच वागावें अशा गुमानें वागतात...आणि विशेष म्हणजे, दारुच्याच अंमल उतरला म्हणजे त्याला आपण प्यायल्यावद्दल शरम वाटते. पण या विद्यामयप्यांना तेंहि वाटत नाहीं...उलट जगांत आपल्यापेक्षां बुद्धिवान, कर्तृत्वशाली मासणें असूं शकतच नाहींत असें मानणाऱ्या या वर्गाला जर एकादा तल्लख बुद्धीचा आणि कर्तव्यगार असा इतर मनुष्य दिसला तर...तो तसा नाहीं हे जगाला दाखविण्यासाठीं हा वर्ग एक होतो. आणि मिळेल त्या प्रसंगाचा उपयोग करून घेऊन त्या माणसाला खाली ओढण्याचा बनाव घडवून आणतो. सवूरी, सौजन्य भावना, आणि समंजसपणा हे शब्द या वर्गाच्या कानावर गेले आहेतसे न वाटण्यासारखे ते इतरांशी वागतात...याचें प्रत्यंतर आनंदरावांना वारंवार आलें होतें...आणि तें आजहि त्यांच्या वांट्याला यावें हेंहि काहीं नवल नव्हतें—कारण आनंदराव काहीं पदवीधर नव्हते. जेमतेम मॅट्रिक होऊन घरच्या घरीं राहून मिळेल तें ज्ञान संपादून आपला बोडलाजित उद्योग सांभाळणारे एक क्षुद्र मानव—त्यांच्यापाशीं कां बुद्धि आहे—संस्कार आहेत कीं मानवतेचे सद्गुण आहेत म्हणून आंबेगांवांतील या पदवीधर वर्गातील महाजनांनीं त्यांना जरा म्हणून मानावें !

मित्र आणि मैत्रिणी

वकील डॉक्टरांशिवाय मान देण्यासारखी जगांत नाणसेंच नाहीत असा या वर्गाचा दंडकच ठरला असला—आणि समजा तो महासूर्वपणाचा असला तरी त्याला आनंदराव काय करणार—आणि तो त्यांचा दड समज ते तरी कसा घालवू शकणार ?

गंमत ही कां त्या निघां वीकलांना आनंदरावाकडे आपल्या टोळ्यांच्या बुबुळांची हालचाल करूनसुद्धां पाहण्याचें प्रयोजन वाटलें नाहीं—त्यांना न वाटो...पण प्रत्यक्ष भय्यासाहेवांना त्यांना बोलावून घेऊन त्यांच्याशीं असे वर्तन करावें याविषयां त्यांना नाहीं म्हटलें तरी वाईट वाटलें.

त्यांनीं तेथील जर्मानीवर पडलेला इलस्ट्रेटेड बुईकलाचा अंक उचलला. त्यांत कांही वाचण्यासारखें नमतें हें त्यांना माहित होतें तरी त्यातील चित्रें पाहण्यास सुरवात केली...पंधरा निमिटें गेली तो एवढा जोठा अंक, तो पण त्यांचा चाळून झाला...शेवटां ते कंटाळले नि तेथून उठून जावे असें त्यांच्या मनांत आलें, पण त्यांना तो विचार आवरला.

आनंदरावः—किती वेळ लागेल माहेव ?

भय्यासाहेवः—वसा का...! कांही काम नाहींना घरा ?

आनंदरावः—नाहीं...पण...पण नुमतें किती वसायचें येथें ?

भय्यासाहेवः—असं होय ? खरेंच ! तुम्हाला ब्रिज खेळता येतो का नाहीं ? तर मग आमचा खेळ पहात वमाना वाटल्यास—आत्तां संपवितों... पहाणा ब्रिज खेळनांना कशी असाधारण बुद्धिमत्ता वापरावी लागते हें कळेल तुम्हाला...मी गेल्या खेपला पुण्यास धिकलो तेव्हांपामून ब्रिज हातांतून मालां टेवूंच नये असें वाटण्याइतका नाद लागलाय मला या खेळाचा—अहो—दुनियेंत इतका चांगला खेळ शोधून सांपडायचा नाहीं.

भय्यासाहेवाचें बोलणें संपविणें भागच पडलें.

आनंदरावः—कां बोलावले होते मला ?

भय्यासाहेवः—कांहीं विशेषमें नव्हतें काम ! सहज गप्पा मारायला बोलावले होते तुम्हाला...घरेच दिवसांत फिरकलां नाहीं कुठें ?...याना, वसा, तुम्हाला शिकवितों मी ब्रिज—

मित्र आणि मैत्रिणी

आनंदरावः—मला पत्यांचा खेळ मुळींच आवडत नाहीं.

आनंदरावांनीं सहज म्हणून आपला पत्यांच्या खेळाला विरोध दाखवला. पण एकादा बाँवगोळा पडावा त्याप्रमाणें ते तिघे वकील चपापले—आणि प्रथमच आनंदराव हे किती अडाणी—हजारों वर्षे जगाच्या मार्गे आहेत अशा उपेक्षेच्या भावनेनें त्यांनीं आपली दृष्टि आनंदरावांवर रोखली...जणूं ते सर्व-जण न बोलतांच त्यांना म्हणत होते...

“माणूस आहेस कीं जनावर आहेस ?”

भय्यासाहेबः—नको तर नका शिकूं तुम्ही ब्रीज...पण तुम्हाला पत्यांच्या खेळाला अशी एककल्लीपणानें नांव ठेवतां येणार नाहीत आनंदराव... बरं. तें जाऊं या...हल्लीं तुम्ही काय लिहीत आहां ?

आनंदरावः—विशेष असें नाहीं.

भय्यासाहेबः—आशाताई बऱ्या आहेत ना ?

आनंदरावः—बरी आहे ना...ठीक तर...मी जातो.

आनंदराव तेथील त्या मानभावी आणि पोकळ बोलण्याला कंटाळले—त्यांना वीट आला त्या मृतवत वातावरणाचा ! ते एकदम उठले. नि तेथून पळ काढण्यासाठीं त्यांनीं दरवाजा गांठला.

भय्यासाहेबः—उद्यां याना आनंदराव याच वेळेला...बसूं बोलत. आनंदराव नुसते होकारून चालते झाले.

भय्यासाहेबांची ही उपेक्षेची वागणूक मानी आनंदरावांना अपमानास्पद वाटली...त्यांनीं भय्यासाहेबांशीं परिचय आपणहून वाढविला नव्हता. उलट भय्यासाहेबांनीं त्यांच्याशीं परिचय करून त्यांची मैत्री संपदण्याचा आव आणला होता...ते भय्यासाहेबांकडे जात असत ते, ते पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेट होते म्हणून नव्हे—तर ते एक सदृशस्थ आहेत, त्यांच्याशीं त्या नात्यानें झाला तर आपला परिचय दृढ करावा अशी त्यांची इच्छा होती...आनंदराव मनानें आणि तत्वज्ञानानें राष्ट्रीय बाण्याचे होते त्यामुळें कोणत्याहि सरकारी अमंल-दाराला तो केवळ अंमलदार आहे या भ्याडपणाच्या भावनेनें केव्हांहि ‘सलाम’ ठोकण्यासाठीं आपले हात वर उचलले नाहीं...त्या अंमलदाराची

ओळख होऊन त्याच्या परिचयानंतर त्याच्या ठिकाणी सभ्यपणाला शोभा देणारे गुण नि थोडीफार माणुसकी आहे असे त्यांना वाटले तर मात्र ते आपला परिचित म्हणून त्याला सलाम करित, त्याच भावनेने भय्यासाहेबांच्या परिचयाकडे त्यांनी पाहिले होते. पण त्यांनी जे कधीच अपेक्षिले नव्हते—ते त्यांना आज अवलोकन करावे लागले. इतर अंमलदारांना आपल्या भोवती हांजीखोर माणसांचे—स्तुतिपाठकांचे—वर्तुळ सदैव घोंघावत असावे, आपला मोठेपणा, ऐश्वर्य जगाला—अज्ञ जनतेला प्रतीत व्हावे असे वाटत असते त्यासाठी त्यांना तशी माणसेही हवी तेवढी मिळतात...तसे तर भय्यासाहेबांना वाटत नसावे ? आनंदरावांसारखा एक मनुष्य त्यांच्या शोभेचा प्राणी म्हणून त्यांच्या आजूबाजूला झुलं शकतो असे लोकांना दिसले तर आपली खानदानी उठून दिसेल, लौकिक वाढेल असे तर त्यांना वाटत नसावे ? असे आनंदरावांच्या मनांत येऊन गेले ! !

त्यांतल्या त्यांत एक सूक्ष्म विचार आनंदरावांच्या भावप्रवण मनाला स्पर्श करून गेलाच ! असे वाटणे चूक असो वा बरोबर असो—पण भय्यासाहेबांनी परस्परांचा परिचय—मैत्री ओळखून त्या वकीलांदेखत तरी आनंदरावांशी असे वागायला नको होते. भय्यासाहेब स्वतः चहाचे घोट घेत असतांना आनंदरावना नुसते 'चहा घेतां का ?' असे विचारण्याचे सुद्धा सौजन्य त्यांनी दाखविले नाही ही गोष्ट आशेच्या मनाला विशेष लागली. अर्थातच अशा या माणसाशी शक्य तर न बोललेले बरे या भावनेने ती सुशिलाबाईना सुद्धा भेटायला गेली नाही.

काही दिवसानंतर, वनितामंडळाच्या सभेच्या वेळी त्या दोघींची भेट झाली. पण ती तेवढ्या पुरतीच ! त्यांना बोलण्यास संधि मिळाली नाही.

एके दिवशी सायंकाळी गावांतील " पाहणी " आटोपून सुभाताई आशेला भेटण्यास आली होती. बराच वेळ ते त्रिकूट गप्पा मारीत होते.

दीडवर्षापूर्वी सुभाताईच्या एकुलत्या एक शांतेचे लग्न झाले होते. ती चांगल्या ठिकाणी पडली होती,—तिचा पती तिच्यावर प्रेम करीत होता...ती चांगली सुखात होती...तिचे पहिलेच बाळंतपण होते म्हणून सुभाताई मागे

मित्र आणि मौत्रीणी

पुण्यास गेल्या होत्या, नि म्हणूनच त्या तेथे बरेच दिवस राहिल्या. ही गोष्ट आशेला त्यांनी लहरीत येऊन निवेदन केली, तार्ईना नातू झाला म्हणून ते जोडपे पेढे मागणार, पण त्यांत विशेषसे कांहीं नसल्यामुळे देणार नाहीत असें ठरवूनच त्यांनी त्या घटनेची कोणालाहि दाद लागू दिली नाही.

पण तार्ई शेवटी अवलाच ठरल्या, त्यांच्या पोटांत ते कांहीं केल्या राहू शकले नाही.

आशा:—चला ! संपले आतां तार्ईचे ! त्या म्हाताऱ्या झाल्या !

सुभाताई:—कां-कां मी म्हातारां असेन ?

आशा:—तुमचा नातू आतां तुम्हाला ' आर्जा ' हांक मारील ना ?

सुभाताई:—आग जा ! मुर्लाचा मुलगा आहे म्हटलं-मुलाचा नाही.

आशा:—इतकी आसक्ति असणं वरं नाही तार्ई !

सुभाताई:—मला शिकवतेस तूं आशा...कालची पोर तूं...ते राहू दे ! येतेस कां फिरायला ! सूतिकागृहापर्यंत पोचीव मला...चलतेस ?

आशा:—चला-आम्हाला पण फिरायला जायचंच आहे.

आनंदराव:—पण मी वरोवर आलेला चालेल कां ?

सुभाताई:—तुम्हाला चालेल कीं नाही तें तुमचें तुम्ही बघून घ्या ! पण एक गोष्ट तुम्हाला मानावी लागेल...सूतिकागृहाच्या वाहेर रस्त्यावर उभे राहावे लागेल तुम्हाला...नि मी तुम्हाला चहा घ्यायची नाही...आशा येईपर्यंत तुम्हाला वाहेरच उभे राहावे लागेल.

आनंदराव:—कवूल !

ते मनापासून हंसले.

ती तिघेजणं मजेनें सहल करीत नंदेच्या कांठाकांठाने चाललीं होती. पण फिरायला गेलेल्या कित्येक सभ्यगृहस्थांचे डोळे त्यांच्याकडे लागून राहिले होते. त्यावरून त्यांचे ते फिरणें उद्यां गांवभर होणार याची आनंदरावांना कल्पना आली. पण त्यांनीं फारसे लक्ष दिलें नाही त्या लोकांकडे !

सुभाताई:—आनंदराव ! तुम्हाला एक चटकदार गोष्ट सांगेन सांगेन म्हणून बरेच दिवस म्हणत होते. मला तुमचें मत हवंय त्या गोष्टीवर. ती घडल्या-

मित्र आणि मैत्रिणी

पासून माझ्या मनाला चटक्या लागून राहिली आहे...मी मुंबईस असतांना डॉ. शिरोडेकरांच्या रुग्णालयांत नोकरीला होतें. मी गोंरेगांवकरांच्या चाळींत राहता असतांना आमच्या शेजारी विनायकराव जोग या गृहस्थांचें विन्हाड होतें. विधुरावस्थेंमुळें त्यांनीं चंद्रा नांवाची आपली एक निराधार बहिण आपल्याकडे आणून सांभाळली होती. चंद्रामुळेंच माझा त्यांचा परिचय झाला, माझ्या शांतेला ते मधून मधून शिकवूं लागत. विनायकराव मालस भितभापी होते. त्यांचे आयुष्य अशा शांततेनें चाललें असतांना एके दिवशीं एक घटना घडून आली. मी घरीं येतांच मला सर्व कळलें. आश्चर्याचा प्रचंड धक्का बसला मला...ते त्या दिवशीं हृषीसांतून आले होते—तों कधीं नाहीं तो दारू पिऊन चंद्राचा नवरा नेथें आला; आणि चंद्राला 'चल' म्हणून ओढून नेऊं लागला.

आशा:—कुठें नेत होता तो चंद्राला ?

सुभाताई:—कुठें नेणार ? त्याला नव्हतं घर ना दार !

आनंदराव:—कां थांबलांत ताई ? पुढें काय झालें ?

सुभाताई:—आंत त्या तिघांचे भांडण झालें म्हणे. शेवटीं काय झाले कुणास कळे ! विनायकराव घावऱ्या घावऱ्या वाहेर आले. नि शेजारच्या एका मुलाला त्यांनीं डॉक्टरना बोलावून आणण्यास पिटाळलें...डॉक्टर आले... चंद्राचा नवरा मरण पावला होना. त्या प्रकरणांत शेवटीं विनायकरावांवर खटला चालून त्यांनीं आपल्या मेव्हण्याला जबर दुखापत केल्याचा आरोप यांच्यावर सिद्ध झाला. त्यांना पांच वर्षे सक्तमजुरी मिळाली.

आनंदराव:—यांत तुमच्या मनाला लागणारी घटना कोणती ?

सुभाताई:—मला मुर्त्यांच पटत नाहीं. विनायकरावांसारखे सज्जन त्या गुरूज्याला असें मारताल म्हणून !

आशा:—हल्लीं ती चंद्रा कुठें आहे ?

सुभाताई:—दीडएक वर्षांनंतर ती आपल्या धाकट्या भावाकडे मरण पावली म्हणे !

आनंदराव:—बरोबर दिसतंय ! चिडलेल्या चंद्रानें रागाच्या भरांत कशानें तरी आपल्या त्या आतनाथी नवऱ्याला एकाददुसरा तडाखा दिला

मित्र आणि मैत्रिणी

नसेल असें नाही. तो भलत्याच ठिकाणीं नेमका लागला असल्यास तिचा नवरा मरणें अशक्य नाहीं.

आशाः—पण कांहीं झालें तरी चंद्रा आपल्या नवऱ्यावर कशी काठी टाकील ?

आनंदरावः—स्त्रिया चिडल्या म्हणजे काय करतील त्याचा नेम नाहीं.

सुभाताईः—मला तरी तसेंच वाटतंय ! विनायकरावांनीं आपल्या बहिणीचा गुन्हा आपल्या आंगावर घेतला असावा.

आनंदरावः—ते कुठें आहेत सध्या ?

सुभाताईः—येरोज्यास तुरुंगात आहेत ! सुटले म्हणजे कळेल खरा प्रकार काय घडला तो.

आशाः—मग कळवा हं ते काय सांगतील तें, आम्हाला !

त्यानंतर तो विषय तसाच अर्धवट राहिला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं अकराच्या सुमारास आनंदरावांच्या एका चहात्यानें त्यांना बातमी दिली...

“ आंबेश्वराच्या देवळाच्या भिंतीवर कोणी एका उपध्याप्यानें एक हस्तलिखित पत्रिका डकविली होती. त्यांत तुमच्याविषयीं, नि नर्स सुभद्राबाई-बद्दल वाटेल तो मजकूर लिहिलेला आहे. केलेलें पाप निस्तरण्यासाठीं नर्सबाई नुकत्याच पंढरपूरला जाऊन आल्याची खात्रीची बातमी त्यानें तांबड्या अक्षरांत दिली आहे ”

हें ऐकतांच आनंदराव स्तंभित झाले.

आनंदरावः—वेडे आहेत झालं लोक !

असें कांहीं तरी बोलून त्यांनीं आपल्या त्या मित्राला रवाना केला... पण त्या सर्व दिवसभर त्यांना त्यांना चैन कसें तें मुळींच पडेना ! रात्रीच्या निवांत वेळीं त्यांनीं तें अशुभ वृत्त आशेला थोडक्यांत निवेदन केलें.

ती त्यांच्या खांद्यावर मान टाकून रडली. दुसरें काय करणार बिचारी ?

आशाः—दुष्ट आहेत मेले लोक !

शेवटीं तिला रहावलें नाहींच. ती उद्गारली.

आनंदरावः—काय करायचं त्याला ? चालायचंच असें आश्र...माण-सानें आपलें मन गॅब्याच्या कातडीप्रमाणें घट्ट करायला शिकलें पाहिजे...समाजाचा हा मोठा थोरला गाडा चाललाय...आस्ते आस्ते चाललाय—त्याच्या चाकाच्या धावेखालचा प्रत्येक दगड अथवा खडा चिरडला जातोच असें नाहीं.. एकदा अगदीं कडक निघतोच नाहीं तरी—

अशा रीतीनें एकमेकांनीं परस्परांचें समाधान केलें. दोघांचीहि भारावलेलीं ममें हलकीं झालीं...पावसानंतरच्या शीतलतेनें हिरव्यागार झाडाद्युडुपांवर तरळणारी रम्यता तेथें भासूं लागली.

आशाः—इकडच्याविषयीं असें बोलतात—नि भय्यासाहेबाविषयीं पण कांहींतरी काहूर उठवलंय लोकांनीं गांवभर—

आनंदरावः—बोललीस नाहीं कुठें तें ? काय आहे तें ?

आशाः—मलाहि खरें वाटत नाहीं म्हणून मी सांगितलं नाहीं इकडे—नि खरं म्हणाल तर मी तें ऐकल्याबरोबर विसरून पण गेलें होतें.

आनंदरावः—काय ती हकीकत आहे ?

आशाः—म्हणे, सुशिलाबाईना ब्लाउझ शिवण्यासाठीं भय्यासाहेबांनीं एक शिंपी घरीं बोलवला होता. काशीकरांच्या यमूच्या ब्लाउझसारखा त्यानें त्यांचा ब्लाउझ शिवावा म्हणून भय्यासाहेबांनीं यमूकडे निरोप पाठवून तिला त्या विशिष्ट पोलक्यासह बोलावून घेतली. आपलें कापड आणण्यासाठीं सुशिलाबाई आंत गेल्या होत्या. “ किती-किती सुंदर कापड आहे यमूताई. तुझ्या या पोलक्याचें ! ” असें म्हणत म्हणे भय्यासाहेबांनीं यमूच्या खांद्या-वरच्या फुगीर पोलक्याला हात लावला—नि तें त्या शिंप्यादेखत ! असें काय कोण करील कांहो ? नि त्यावरून लोकांनीं एकाचे दोन करून त्यांच्याविषयीं जें बोलूं नये तें बोललें जात आहे...गेल्या आठवड्यांत बॅडमिंटन् कोर्टवर माझ्याशिवाय कुणीच फिरकटलें नाहीं. मला बाई भीति वाटते—आमच्या वनितामण्डळावर याचा परिणाम न होवो म्हणजे झालें.

ही हकीकत ऐकून आनंदरावांना विषाद वाटला नि खरोखरच भय्यासाहेबांनीं यमूच्या पोलक्याच्या कापडाला स्पर्श केला असला तरी त्यावरून

मित्र आणि मैत्रिणी

इतका पराचा कावळा करण्यासारखे असे त्यांत कांहींच नव्हते. एरव्ही एकदा डोंगराप्रमाणे स्थिर राहणारा समाज एकाद्याच्या अशा वैगुण्यावर आपली कल्पनाशक्ति अचाटपणे चालवू शकतो—यांचे कारण काय याचा तें विचार करूं लागले.

मध्यंतरी चार पांच दिवस उलटून गेले होते. यमूला तिच्या नवऱ्याने बेदम मारल्याचे वृत्त तोंडोतोंडी चटकदारपणे वर्णिले जाऊ लागले होते. नि तें आनंदरावांपर्यंत पोचण्यास वेळ लागला नाही...आशेला तें ऐकून वाईट वाटले.

आशा:—गंले दोन दिवस बॅडमिंटन कोर्टवर खेळायला आली होती विचारी...

आनंदराव:—नि त्याचेच बक्षिस तिच्या त्या आडमोड नवरोजीने तिला दिलेले दिसतंय...असले लोक आपला राग—नि मत्सर आवरूं शकत नाहीत. त्याचे उट्टे ते आपल्या पत्नीवर काढतात...दुसरें तरी कोणतें शौर्य गाजविणार हे लोक ?

आशा:—मेले आमहा वायकांचे जिणेच वाईट. जगायचं तरी कसं आम्ही ?

आनंदराव:—पण मी म्हणतो एकाद्या नवऱ्याने आपल्या वायकोला मारले—तर त्यांत एवढा रस का वाटतो लोकांना ? माणूस माणसाला मारतो या सत्याबद्दल शरम वाटायला हवी खरं म्हटलं तर...नि ती पतीपत्नीची खासगी बाब असते. त्यांत लोकांना पडण्याचे तरी कारण काय असतं ? सगळंच विचित्र आहे !

आशा:—खरंच वाई ! कच्ची कैरी उकडली तरी आंबट लागायचीच ! कांहींहि करा, समाजाला ढम म्हणून नाही.

आनंदराव:—खरं म्हटलं तर, समाज म्हणजे रुळलेल्या पायवाटेच्या बाहेर जाणाऱ्या धीट माणसाला सावचितपणे गिळून टाकणारा अजगर आहे.

आशा किंचित् हंसली...त्या दोघांनीं नंतर दुसराच विषय काढून त्या वेळेचे आलेले मनावरचे दडपण कमी करण्याचा यत्न केला...

मित्र आणि मैत्रिणी

त्याच दिवसाची गोष्ट ! भय्यासाहेब कोर्टात गेले न गेले तोंच सुशिलाबाई लगवर्गीने आशेकडे आल्या. त्यांनी आनंदरावांना बोलवून घेतलें !

सुशिलाबाई:—कांही ! यमूला मारलें तिच्या नवऱ्यानें म्हणतात—
खरें कां ?

आनंदराव कधीं नाहीं ते आज सरळ निमूट बसून राहिले होते. त्यांच्या पुढें उभा असलेला पेंच आशेनें ओळखला.

आशा:—नकळे बाई !

सुशिलाबाई:—पण मला कळलेंय कीं...

आशा:—तुम्हां किती लोकांच्या कुसित तोंडाला लागणार ? नि लागून लागून तरी किती लागणार मेलें माणूस.

सुशिलाबाई जरा वेळ शांतपणें बसून राहिल्या.

आनंदराव:—आशू ! देग चहाचं सामान काढून...आज यांच्या हातचा चहा प्यायचा आपण—सुंदर करतात या !

आनंदरावांनीं विषय मुद्दामच बदलला हें सुशिलाबाईंनीं ओळखलें. त्या चहाच्या तयाराला लागल्या.

चहा झाला. तीं तिघेंजणें तो घेऊं लागली.

आशा:—किती रुचकर करतां तुम्हां चहा बाई ! शिकवा तरी मला. इकडे फार आवडतो असा चहा ! नेहमीं तुमचं नांव घेतात चहा पितांना !

आनंदराव:—मला वाटतें—अलिकडे कॉलेजमध्ये चहा कसा करावा याचें प्रात्यक्षिक देत असतील...खरं म्हटलें तर पाकशास्त्र हा स्वतंत्र विषय स्त्रियांसाठीं म्हणून युनिव्हर्सिटीनें ठेवला पाहिजे !

सुशिलाबाई:—यांत कशाला परीक्षा पास व्हायला हवेंय ? संवयीनें सर्व कांहीं जमतें.

आशा:—नि जर खरोखरच परीक्षा पास झालां...तर चहाचें अमृत कराल बाई तुम्ही—!

सुशिलाबाई:—चला ! किती स्तुति करायची मेली कुणास ठाऊक ? तुम्ही दोघेंजणें फार लाघवी आहां हे मला माहित नाहीं वाटतें ? नि मला

मित्र आणि मैत्रिणी

हंसवून, आनंदानें परत पाठवून द्यायची तुमची युक्ति मी ओळखत नाहीं वाटतें ?

आशा आनंदराव हंसले. सुशिलाबाई पण हंसल्या—त्यांची वृत्ति जरा आनंदली होती. त्या ज्या चिंताक्रांत मनःस्थितींत त्यांच्याकडे आल्या होत्या ती पार-निवळून गेली होती...आतां हास्याचा प्रकाश पसरूं लागला होता त्यांच्या हृदयांत—नि त्याचा फायदा घेऊन आनंदरावांची अनेक गोष्टी काढून त्यांना खूप हंसवले...

दुपारचे दोन वाजण्याची वेळ टक्कन गेली. भय्यासाहेबांना फराळ पाठविण्याची वेळ होती ती. शिवाय त्यांची छोटी बेबी जागी होऊन कदाचित् रडत असेल असें वाटून सुशिलाबाई घरीं जाण्यास उठल्या.

आनंदरावः—एक गोष्ट विचारूं का सुशिलाबाई तुम्हाला ?

सुशिलाबाई स्तंभितच झाल्या. आनंदरावाच्या तोंडाकडे बघतच राहिल्या त्या.

आनंदरावः—भय्यासाहेब कचेरींत गेले, नि तुम्ही आमच्याकडे येतां. हें त्यांना माहीत आहे ?

सुशिलाबाईः—कां ? नाहीं. मला ते येऊं द्यायचे नाहींत.

आनंदरावः—कां येऊं देणार नाहींत हें तुम्ही जाणतांच—तर मग...मग त्यांच्या नकळत.....माझ्याकडे येणें तुमच्या सुखाचें ठरणार नाहीं. खरें ना ?

सुशिलाबाईः—नका हो असे निष्ठूर होऊं आनंदराव.

असें म्हणत असणाऱ्या सुशिलाबाईंच्या डोळ्यांना टक्कन पाणी आलें. त्यांनीं ते आपल्या पदरानें टिपून काढले. आनंदरावांना हें पाहिलें नाहीं.

आनंदरावः—दर चार दोन दिवसांनीं आशा येत जाईल तुमच्याकडे.

असें बोलत आनंदराव तेथून माडीवरील आपल्या लिहिण्याच्या खोलीकडे निघून गेले.....

आशाः—थांबा ! मी कुंकू लावतें तुम्हाला.....काय करायचें ? गांवढळ रस्त्यांतून आपण प्रवास करतो आहोंत...त्याची धूळ उसळत असतांना तोंडावर रुमाल न धरून कसं चालेल ?

आंबेगांवांतील तें साल म्युनिसिपल निवडणुकीचें होते. त्यामुळे शहरां-
तील एका विशिष्ट थराच्या लोकांचा जोराची हाल चाल सुरू झाली होती.
निवडणुकीसाठी उभे करावयाचे उभेदवार ते त्या निवडणुकीनंतर नगरपालि-
केचे अध्यक्ष कोण होऊं शकतील याचा अडाखा बांधून उभे केले जातात. या
आखाज्याला व्यत्यय आणणारा असा एकादा स्वतंत्र उभेदार उभा राहिलाच तर
त्याचा पाडाव कसा करतां येईल याचें गणित करून त्याच्या भोंवतीं अडचणीचे
पाश उभे राहावेत म्हणून, त्याच्याशीं चढाओढ करणारीं उभेदवार—बाहुलीं
उभारलीं जातात. दोन पक्षांमधील भांडणें एकाद्या पक्षांतील पण कर्तबगार अशा
स्वतंत्र माणसाला पुढें यायचें असल्यास अशा तऱ्हेनें मारक ठरतात शिवाय
जे पक्षोपक्ष आपापले उभेदवार उभे करतात त्यांच्यामार्गे कांहीं विशिष्ट असा
ध्ययावादी कार्यक्रम असतो म्हणावें तर तेंहि नाहीं आंबेगांवच्या निवडणुकीच्या
वेळीं ब्राह्मण ब्राह्मणेतर असा वाद दर तीन वर्षांनीं उतास येतो त्यावेळीं सुदृढ
राष्ट्रीय वृत्तीचा असा पक्ष निवडणुकी लढविण्यासाठीं पुढें येणें महाकठीण काम
होई... अर्थात आनंदरावांना अशा निवडणुकींत भाग घेऊन एक जात दुसऱ्या-
विरुद्ध चेतविण्यास, एक वर्ग दुसऱ्याविरुद्ध चढाईला उत्सुक करण्यांस किंवा
ब्राह्मणविरुद्ध अब्राह्मण असा भेद करून भांडणाला आलेला रंग अवलोकण्यास

मित्र आणि मैत्रिणी

केव्हाहि तयार नसत...अशाच एका रंगीबेरंगी पक्षाच्या पुढाऱ्याने आनंद-रावांना यंदाच्या निवडणुकीस उभे राहावे म्हणून त्यांना आम्रह केला. त्यावेळी ते अशा कोणत्याहि अराष्ट्रीय वृत्तीला आपल्या आचरणाने पोसण्यास तयार नसल्याचे त्यांनी स्पष्ट सांगितले. त्या सदगृहस्थांनी उलट आपलेच म्हणणे बिचाऱ्या आनंदरावांच्या गळी उतरविण्याचा खटाटोप केला, म्हणून तो निष्फळ करण्यासाठी आनंदरावांना त्यांच्याशी दोन तास शुष्क काथ्याकुट करावा लागला होता. या सकाळच्या प्रसंगाने त्यांचे मस्तक तापून निराशावादाच्या क्षणिक आहारी गेल्यामुळे त्यांचे मन उद्विग्न झाले होते त्यामुळे दुपारी जेवणे होताच त्यांनी निद्रादेवीची आराधना केली. ते चार वाजल्यानंतर उठून आळसावेलेल्या वृत्तीने कसातरी आपला वेळ घालवीत होते.

त्या दिवशी आशेला सायंकाळच्या सैपाकाची काळजी नव्हती. आनंद-रावांना घरी बसून राहणे अशक्य झाले होते म्हणून ती पतीपत्नी सायंकाळचे फिरण्यास म्हणून बाहेर पडली होती. आक्टोबरचा उष्मा सुरू झाला होता. त्यामुळे होणारी तगमग कांही कमी होत नव्हती. म्हणून ते नदीच्या काठा-काठाने कसलेसे बोलणे करीत रेंगाळत चालले होते.

बापरे ! तोंच आंबेगांवच्या हायस्कूलच्या हेडमास्तरांच्या सौभाग्यवती रमाबाई समोरून येतांना त्यांच्या दृष्टीस पडल्या ! आलीच आहे वेळ तर त्यांच्याशी मामुली चारदोन शब्द बोलून त्यांना चुकविण्याचा आशेचा इरादा होता. वनिता मंडळामुळे त्यांचा परिचय झाला होता. त्यामुळे तिला थांबणे भागच पडले.

वाटेत आशा थांबली म्हणून आनंदरावांहि थबकले. रमाबाईंनी त्यांच्याकडे दृष्टिक्षेप करतांच आनंदरावांनी त्यांना नमस्कार केला नि नेहमीच्या संवयीप्रमाणे त्यांनी थोडेसे स्मितहि केले. पण त्या बाईचा गंभीर असा प्रश्नार्थक चेहरा पाहून आनंदराव दुसरीकडे पाहू लागले.

रमाबाईंचे बोलणे रात्रभर सोडून ठेवलेल्या नळाप्रमाणे चालले होते. तो नळ वाटल्यास बंद करता येतो पण...त्यांना थांबा म्हणून आशेने म्हणायचे कसे ?

आशेची सुटका केव्हा होते याची वाट बघत ते पांचपंचवीस पावले रस्ता चालून पुढे निघूनहि गेले. संध्याकाळी आकाशांत तरंगणाऱ्या असंख्य ढगाप्रमाणे त्यांच्या मनांत निरनिराळे विचार आले नि विरून पण गेले. त्यांचे ते रेंगाळणे चाललेच होतें.

आशेचा जवळ जवळ अर्धा तास रमाबाईंनी सपशेल खाल्ला. ती येतांना दिसतांच आनंदरावांनी एक सुटकेचा श्वास सोडला.

आनंदरावः—संपले एकदांचे का वनितामंडळाचे राजकारण ?

आशाः—शी...शी...दमले बाई तेंच तें बोलणें ऐकतांना त्यांचें ! दूर पळून तरी जाऊं...नाहीं तर.....

आनंदरावः—अगदी पिंजऱ्यांत अडकली होतीस जणू ?

आशाः—नाहींतर काय ?

आनंदरावः—पण एवढी बोलली तरी काय ती ?

आशाः—किती कुजक्या वृत्तीच्या स्त्रिया असतात देव जाणे !

आनंदरावः—स्त्रियांविषयीं असें बोलणें बरें नाहीं, आशू !

आशाः—नाहींतर काय ? मागच्या अध्यक्षीणबाईंच्या उखाळ्या पाखाळ्या काढून त्यांचा उद्धार करीत होत्या रमाबाई ! सुशिलाबाईंनी यांना अध्यक्ष न करतां यंदा मुनसबीण बाईंना ती संधी देऊन त्या दांघींच्या भांडणांचें मूळ काढून टाकलें. तरी या म्हणतात सुशिलाबाईंनी यानांच कां अध्यक्षीण निवडली नाहीं. पूर्वीच्या बाईंचे चांगले नाक ठेंचायचें होतें या बाईंना.

आनंदरावः—सुशिलाबाईंनी कशाला उगाच यांना दुखवले ? केले असतें यांना अध्यक्ष तर—शोभा तरी आली असती.

आशाः—अहो पण ताळतंत्र राखतां येण्याइतकी तरी बुद्धी आहे कां यांना ? मंडळांत पाऊल टाकले म्हणजे भांडायला लागतात ! कारण का लागतें यांना ? नि मुनसबीणबाईंची योग्यता कुठें नि—

आनंदरावः—तुला नाहीं का दिल्या शिष्या तुझ्या तोंडावर ?

आशाः—मला नाहीं. पण बिचाऱ्या सुशिलाबाईंना बरें म्हणवले नाहीं या बाईला.

मित्र आणि मैत्रिणी

आनंदरावः—शिव्या श्राप घेतल्यावांचून उगाच का मोठेपण मिळते ?

आशाः—कोण देतंय कुणाला मोठेपणा ? वाटेवर नाही पडला. रमाबाई-सारख्या स्त्रिया आपल्या पुरताच विचार करतात त्यामुळे क्षुद्र विषयांवर बायकांचें रणें भाजतात. आकांडतांडव करतात अगदीं...! स्वार्थाशिवाय नि स्वतःच्या बडिजावाशिवाय दुसरें तिसरें कांहींच दिसत नाही. जगण्यासारखें आकर्षक, सुंदर नि आनंददायक असें नवीन जग आपण आपल्या समंजसपणानें उत्पन्न करूं याची त्यांना कल्पनासुद्धां शिवलेली दिसत नाही...या बाबतीत कांहीं विचार करायला हवाय याची त्यांना जाणीव नाही. खरं म्हटलें तर मुंबई-पुण्यांतील स्त्रिया नि आंबेगांवासारख्या शहरांतील स्त्रिया यांच्यामध्ये वृत्तीचें, आचाराचें, विचाराचें, नि स्त्रीत्वाचें असें चारपांच पिढ्यांचे अंतर दिसून येतें. नि अशा सरीस स्त्रिया आहेत म्हणून तर पुरुषांना बोलायला झालंय “ स्त्रियांची अकल चुलीपुरती ” !

आनंदरावः—पण तुम्हीं काढलंय ना वनितामंडळ, त्यांना सुधारण्यासाठी ?

आशाः—हंसायला कशाला हवंय ! आमचें मंडळ म्हणजे कांहीं यंत्र नाही. अशीं हजारों मंडळें निघून तीं टिकलीं पाहिजेत. चाललीं पाहिजेत...

आनंदरावः—टिकली पाहिजे हें मात्र खरें आहे !

आशाः—म्हणजे परस्परांनीं समजून घेऊन आपल्या वृत्ती इतरांशीं जुळवून घेण्याची संवय तरी लागेल स्त्रियांना !

आनंदरावः—जाऊं दे तें बायकांचें पुराण ! तो पलीकडचा ढग बघ ! आंतून कापसासारखा पांढरा असून त्याच्या कडा कशा सोनेरी झाल्या आहेत ! नि तें पहा त्याचें तें निमूळतें हत्तीच्या सोंडे सारखें तोंड कसें लालसर झालेलें किती सुंदर आहे, नाही ?

आशा त्या ढगाकडे बघतच राहिली.

आनंदरावः—कां ? बोलत नाहीस तूं आशू ?

आशाः—नि तो थोड्या वेळानें सर्वच काळा होणार आहे.

आनंदरावः—आज अशी निराश कां तूं ?

आशा:—निराश नाही मी ! स्त्रियांचें सौंदर्य नाहीसैं झाल्यावर काय उरतें ?

आनंदराव:—चूप आतां मी बोलूं देणार नाहीं तुला पुढें !

किती तरी वेळ तें जोडपें न बोलतांच चाललें होतें.

त्यानंतर एक आठवड्यानंतरची हकीगत. आनंदराव कुठूनसे घरांत आले होते. आपले कपडे काढून ते हातपाय धुण्यासाठीं स्नानगृहांत गेले. बाहेर येऊन पाहतात तो समोरच्या दरवाज्यांतून सुशिलाबाई आंत येतांना दिसल्या.

आनंदराव:—कांहो, या वेळीं !

सुशिलाबाई:—ही का अवेळ ? म्हटलें, तीन वाजून गेलेत साहेब ! तुमच्या चहाची वेळ झालीयू. म्हटलं जावं वेळेवर आयता प्यायला.

आनंदराव:—पण...पण...

सुशिलाबाई:—पण काय ? म्हणजे आम्ही तुमच्याकडे येऊंच नये कीं काय ? असं हो काय करतां आनंदराव ? माणसाला हंसल्या हंसविल्याशिवाय जगतां येते वाटतें ? असल्यास सांगा तरी तो उपाय ! म्हणजे तुमच्याकडे मी यायचा नाहीं. नि भीतीही वाटायला नको कुणाला जगाची !

आनंदराव:—बरं बरं ! मी कुठें कांहीं म्हटलं का !

सुशिलाबाई:—पण मी मात्र तुम्हांला आज न हंसवितांच जाणार आहे.

आनंदराव:—आहे तरी काय तुमच्या पोतडींत आज ? घरीं कांहीं कमी जास्त झालें तर नाहीं ?

सुशिलाबाई:—तसें विशेष नाही. कालचा रविवार होता त्रिजचा अभिषेक संबंध दिवसभर सुरू होता. त्या वेळीं तिकडच्या मित्रमंडळींत बोलणें निघालें तर सहजगत्या माझ्या कानावर पडलें. ते म्हणत होते कीं मागें जनाबाईनें मरतांना तुमचें नांव घेतलें. खरं का हो ?

आनंदराव:—मग त्यांत काय एवढं विशेष झालं.

आशा:—चहा ठेवतें हं, जायचं नाहीं आल्यापावलीं परत—

मित्र आणि मैत्रिणी

सुशिलाबाई:—पण त्याचा भलताच अर्थ लावतात लोक गांबभर.

आनंदराव:—मूर्ख आहेत लोक. त्यांना विचारतो कोण ? पण भय्यासाहेब कसे काहींच बोलले नाहीत ? त्यांना मी एकदां खरी हकीकत सांगितली होती.

सुशिलाबाई:—काहीं नाही बोलले ते !

आनंदराव:—असे ?

आंबेगांवांतील पुरुषोत्तम मराठे हे चांगले धनिक असे जमीनदार गणले जात होते. त्यांच्या कुळारकी गांवाहून एक जना नांवाची तरुण विधवा आपल्या दिरावर पोटगीचा दावा लावण्याच्या विचाराने पुरुषोत्तम मराठे यांचा सल्ला घेण्यास आली होती. त्यांनी तिच्यासाठी तिच्या दिरावर दावा घालून तिची पोटगी वसूल होईपर्यंत होईल तो खर्च करण्याचे तिला कबूल केले. दावा चालू झाला. ती आंबेगांवांतील एका आडवस्तीत राहू लागली... तिच्यावर येऊ नये तो प्रसंग आला...त्यांतून सुटका करून घेण्यासाठी तिने कसलेसे उष्ण औषध प्राशन केले होते. मरणापूर्वी आठ तास ती आंगाच्या होणाऱ्या आगीने सारखी तडफडत होती. त्यावेळी पोलिसांनी तिचा जबाब घेतला तेव्हा तिने श्रीमंत मराठे यांचे नांव घेतले होते. आणखी कोण तुम्हांला कधी भेटायला आले होते ? असे पोलिसांनी नेहमीच्या मामुली पद्धतीने जनाबाईला विचारतांच आनंदराव मनोहर वैद्य येऊन गेल्याचे तिने सांगितले होते.

सुशिलाबाई:—पण तुम्ही अशा बाईकडे गेलां होतां कशाला ?

आनंदराव:—सांगतो ना ! मला कळले की ती संकटांत सांपडली आहे. मी माझ्या एका स्नेह्याला घेऊन तिचे बिऱ्हाड शोधून काढले ती जर काहीं अडचणीत असेल तर तिला मुंबईच्या एकाद्या अनाथ महिलाश्रमामध्ये नेऊन तिची सुटका करू शकेन असे मी तिला समजावून सांगितले.

सुशिलाबाई:—नि ती काय म्हणाली मग ?

आनंदराव:—म्हणाली, 'भलतंच कसले कुभांड आणतां तुम्ही माझ्यावर... ? ' मी नंतर तिच्याशी विशेषसे बोललोहि नाही, त्यानंतर ती

वारली तेव्हां मला तिची हकीकत कळली...

सुशिलाबाई:—हा भलेपणा तुमच्या आंगाशी आला तर ?

आनंदराव:—म्हणून माणुसकी सोडायची कशी ?

आशा:—पण मी त्याच वेळी इकडे सांगितलं होतं की जाऊं नका भलत्याच गोष्टींत लक्ष घालायला.

आनंदराव:—आशू ! तू हें बोलावंस याचं नवल वाटतं मला. स्त्रियांवर निसर्गानें अन्याय केलेला, त्यांत त्या दुबळ्या-पुरुषी कायद्यानें आम्हीं त्यांना जखडून टाकलेल्या...अशा परिस्थितींत माणसांनी माणुसकी न दाखविण्याचा निष्पूरपणा करावा ?

आशा:—पण माणसानें कनवाळूपणाला मर्यादा घातल्या नाही तर—

आनंदराव:—मला आपलें वाटतें, कनवाळूपणा-दया-अमर्यादच राहावी माणसांमाणसामध्ये.

आशा:—मग असा प्रवाद उठतो ना ? तुम्हांला काय ?

आनंदराव:—आशू मला वाटतें माझ्या विषयींच्या मायेनें तू आज स्वार्थी झालेली दिसतेस ! खरें म्हणशील तर मला मात्र यांत कांहींच वाटत नाही. मी कसा आहे हे गांवाला पक्कें माहीत आहे...वरवरच्या वाटा आहेत या—त्यांना कां घाबरायचें ?

आशा:—माहीत आहे मोठे स्थितप्रज्ञ आहां तें !

आनंदराव:—नाहींच मी ! तुझ्या बाबतींत माझें मन स्थिर राहात नाही आशू हें तुला माहीत आहे. तुझ्या अगदीं मी मुठींत असतो हें सुशिलाबाईनासुद्धां माहीत आहे.

आशा:—ध्या ! यांचें आपलें भलतेंच कांहींतरी.

आशा किंचित् लाजली. सुशिलाबाई मात्र हंसल्या बोलतां बोलतां त्या तिघांचा चहा केव्हांच आटोपला होता. कपबशा धुवून आशेनें रंकर नेऊन लावून ठेवल्या नि सायंकाळच्या उसळीसाठीं भिजत घातलेले वाल काढून ती ते निवडू लागली.

त्यांतील एक भाग आपल्यापाशीं घेऊन सुशिलाबाई ते वाल निवडू

मित्र आणि मैत्रिणी

लागल्या. ते निवर्डीत असतांना त्यांच्या गप्पा सुरू झाल्या थोडावेळ जातो न जातो तोंच सुभाताई पांढऱ्या स्वच्छ पातळाचा दिमाख मिरवीत तेथे येऊन थडकल्या.

आनंदरावः—आहे बुवा ! अगदी पूर्णपणे गाळलेला सूर्यप्रकाश दिसतोय यांच्या अंगावर !

आशाः—पण गोऱ्या माणसांना पांढरे पातळ शोभत नाही म्हणतात.

सुभाताईः—नि गोऱ्या माणसांना जगायचं असतं म्हटलं.

सुभाताईने तेथेचा पाट घेतला नि त्यावर त्या बसल्या.

सुभाताईः—म्हटलं आतां बोला ना !

सुशिलाबाईः—तुम्ही एकट्याच जगांत जगतां वाटतं ?

सुभाताईः—कां हो. माझे बोलणं झोवले वाटतं ? मी कुठे म्हणतंय की तुम्ही काळसर आहां म्हणून !

सुशिलाबाईः—इश ! मी का माझ्याविषयी बोललं ? नि मी काळी का आहे ? कमाल आहे तुमची !

आनंदरावः—ताई अशाच एकादे वेळेस अगदी आंगचट बोलतात.

सुभाताईः—सांभाळा हं आनंदराव बोललं म्हणजे लागेल तुम्हांला.

आशा मुद्दामच खोकली...नि सुभाताईकडे बघत हंसली.

सुभाताईः—माहीत आहे. तूं त्यांची बायको आहेस की—एवढी जाहिरात नको करायला कांहीं...

आशाः—आम्ही नाही करित कशाची जाहिरात. तुम्हांलाच करावी लागते आपली जाहिरात—हे तुमचें पांढरें पातळ...!!

सुभाताईः—नि हे तुमचें कुंकू !!

आतां मात्र आनंदरावांसह त्या तिघीजणी अगदी पोट धरधरून हंसल्या—

सुभाताईः—उठ बाई—उठ. दमून आलेय मी. कांहीं विचारशील की नाही मला ? म्हण तरी चहा घेणार कां ?

आशाः—चहा हवा होता तर वेळेवर यायचें—

सुभाताई:—उठ बाळ—आशू—माझी बाळ ती उठ ना ग—किती छान छान आहे माझी छकूली ती !!!

आशा:—इश !

सुशिलाबाई:—तुम्हांला हवाय ना चहा. मी देतें करून—
त्यांनीं तेथचा स्टोव्ह पुढें घेतला. त्यांनीं काकडा पेटवून लावला आणि पातेल्यांत पाणी घेण्यासाठीं त्या उठून पाण्याजवळ गेल्या.

सुभाताई:—ही पण माझी गुणी बाळ आहे हं आनंदराव !

आशा:—संभाळा हो सुशिलाबाई ! ताई आज भारींच खूष दिसताहेत.

सुभाताई:—खूष नाही मी...तुम्हांला जाव विचारायला आलेंय मी माझी ड्यूटी सोडून ! समजलं आनंदराव ?

आनंदराव:—अरे वा ! चहा मिळणार म्हणून आघाडी बदलली वाटते ?

सुभाताई:—आतां करतेंच तोफांचा भडिमार सुरू...तुम्हीं काय समजलां, आनंदराव ! या. असे उभे राहा...नको बाई...खरोखरच तुम्हीं उभे राहाल...बसा—तिथेंच बसा...हं. ठीक...आरोप नंबर एक...रस्त्यांत तुम्हीं दुसऱ्यांच्या बायकांना गाठून त्यांच्याकडे निरखीत उभे राहतां—खरें आहे कीं नाही ?

आशा व सुशिलाबाई मनापासून हंसल्या ताईचा हा नवा अवतार पाहून !! हें काय लफडें आहे या साशंकतेनें आनंदराव निश्चल राहिले.

सुभाताई:—प्रश्न नंबर दोन...पण तो ठेवतें सध्यां.

जरा वेळ बाजूला... पहिल्याचे उत्तर द्या अगोदर काय तें !

सुशिलाबाई:—पण कुणी केलाय हा आरोप त्यांच्यावर ?

सुभाताई:—आला वाटतं कड आपल्या मित्राचा ?

आनंदराव:—पण मी कुणाकडे पाहिलें निरखून ?

आशा:—नि कोण एवढें सुंदर आहे आपल्या गांवांत ?

सुभाताई:—एवढा नको कांहीं मीपणा दाखवयला. गर्वाचें घर खालीं असतें—लक्षांत ठेवा आशाबाई S S !

मित्र आणि मैत्रिणी

सुशिलाबाई:—पुरे झाले मेलें. काय तें सांगाना ताई एकदां—

सुभाताई:—आनंदराव ! आठ दहा दिवसापूर्वी रमाबाईना फिरायला जातांना वाटेंत गांठून तुम्ही...

सुशिलाबाई:—बाई ! बाई ! बाई !! कोणाला धैर्य होईल त्या गोकुळच्या मथुरंकडे पाह्यचें ?

आशा:—पण मी होतें ना इकडच्या बरोबर त्यावेळीं.

सुभाताई:—तुमचे ते आधुनिक तंत्र आहे म्हणे आनंदराव ! परखीला आपल्या बायकोशीं बोलायला लावायचें नि आपण चारी बाजूला हिंइन त्या बाईला निरखून पाह्यचे.

आशा:—असें असें ! सुशिलाबाईना माझ्या तोंडावर बोलली. आतां तुमच्यापाशीं माझा थोडाफार उद्धार झाला वाटतें ?

सुभाताई:—तुझा नाही—उगाच आपल्या अंगावर ओढून घेऊं नकोस तूं काहीं हं...आनंदराव हीं भलतीच घाणेरडी—नि असभ्य संवय लौकरच सोडून द्या म्हटलें.

सुशिलाबाई:—आपण फार फार सुंदर आहोंत असें सरळ सरळ कां सांगत सुटत नाहीत रमाबाई ?

आनंदराव:—अहो पण ताई—तीच अर्धातासभर आशेशीं बोलत उभी होती. आशा केव्हां येते हें सहजपणें मी तिच्याकडे बघत होतो मधून मधून ! पण त्या माझ्या पाहण्याला त्या बाई समजतात तसा अर्थ मुळींच नव्हता—नि स्त्रीपुरुष परस्परांकडे पाहतात तेव्हां प्रत्येक वेळीं त्यांचा भलताच मनोदय असतो वाटतें ?

सुभाताई:—हां—हां—हां—बोल् देणार नाही मी तुम्हांला... मागचें तुमचें जनाबाई प्रकरण सगळ्या गांवभर झाले होतें. मग तुमच्या नजरेचा अर्थ रमाबाईनीं तसा घेतला त्यांत त्यांचा काय दोष ?

आनंदराव:—तरीच ! त्यांनीं माझा नमस्कार सुद्धा घेतला नाही.

सुभाताई:—नमस्कार—त्यांना तुम्ही नमस्कार केला...? अहो करायचा तर सांष्टांग नमस्कार घालायचा त्यांना...नि त्या महादेवीचा आशीर्वाद

मागायचा की—

आशा:—पण तुम्हाला कुठे भेटल्या त्या ताई ?

सुभाताई:—त्यानीच मला बोलावून घेतलें होतें आज ! त्यांची पाळी चुकलीय, म्हणाल्या तपासा !

सुशिलाबाई:—तपासलेंत त्यांना ?

सुभाताई:—वाढली कां तुमची जिज्ञासा ? पण मी सांगणारच नाहीं कीं रमाबाईं गरोदर आहेत म्हणून...

पुन्हा त्या मंडळींत हस्याचा कल्लोळ उठला.

आशा:—रमाबाईंचा पाळणा बऱ्याच वर्षांनंतर हालतोय त्यांचें अभि-
नंदन केलें पाहिजे मंडळांत...

आनंदराव:—हींच कामें करा तुम्हीं आपल्या मंडळांत...फुरसत मिळणार नाहीं तुम्हांला इतर कसलीं कामें करायला !

सुभाताई:—भारींच बाईं उपदेश करीत सुटावयची संवय असते तुम्हां पुरुषांना ! तुम्हांलाच काय तें कळतं बरें आनंदराव बाकीची दुनिया मूर्ख आहे.

आशा:—पुन्हा आंगचटीला आलां तुम्ही ताई !

सुभाताई:—आनंदराव पहिला आरोप सिद्ध झाला ना ! आतां मात्र मला पंचाईत पडली आहे.

चहा पिऊन झाल्यावर सुभाताई कप बशी खालीं ठेवीत बोलल्या...

आशा:—कसली ?

सुभाताई:—माझ्या व्हिजिट बुकांत दुसरें नांव कुणाचें घालूं ?

आज कुणाकुणाला तपासायला गेलें होतें हें लिहूं बरें ?

सुशिलाबाई:—तुमचें नांव घाला वाटल्यास.

सुभाताई:—तुमचेंच घालतें...तुमच्या बाबतीत खुद्द भय्यासाहेबांनासुद्धां खोटें वाटायचें नाहीं. कदाचित् पाह्यची पण जरूर नसेल...दिसतंयच तें ! !

आशा:—आहेत त्या तीन मुलांचे उरकतांना मद्रयास आल्यात सुशि-
लाबाई—आणखी नका लावूं त्यांच्या मार्गे काच !

सुभाताई:—मला कशाला ? हा उपदेश भय्यासाहेबांसाठीं राखून ठेव.

मित्र आणि मैत्रीणी

आशा:—खरंच—बाई—तुमचा सुरेश मला देऊन टाका—छान आहे तो सांभाळान मी त्याला.

आनंदराव:—छान ! सुरेश ! सुरेशच्या पाठची माला ताईना देऊन टाका सुशिलाबाई ! म्हणजे वांटणी बरोबर घेईल.

सुभाताई:—मी कां अशी उधार—उसनवारी करीन कुणाची ? मला होणार नाही वाटतें ?

सुभाताई आपल्याच नादांत अगदीं कुर्चीनं बोलून गेल्या...सारीं जण हंसलीं तेव्हां आपली चूक त्यांच्या ध्यानांत आली...पण त्या डरल्या नाहीत... आपला चेहरा त्यांनीं जरा सुद्धां पडूं दिला नाहीं.

सुशिलाबाई:—इश ! जिभेला हाड तरी कांहीं !!

आशा:—भलतंच कसे बोलवतं ताई तुम्हांला ?

सुभाताई:—मग कशाला म्हणता ग तुम्ही मला नेहमीं नेहमीं, ' ताई लग्न करून घ्या म्हणून ? '

आनंदराव:—फारच दूरान्वयाने बोलतां कधीं कधीं तुम्ही ताई !

सुशिलाबाई:—पण आम्हाला नाही समजत असलीं बोलणीं.

सुभाताई:—ए हे रे कुकुलें बाळ !

आशा:—तें जाऊं द्या ताई...प्रश्न नंबर दोन दोन कुठचा तो सांगा ना !

सुभाताई:—तो फार फार गंभीर स्वरूपाचा आहे...म्हणे गांवांतील हेडनर्स श्री. सुभद्राबाई यांची नि श्रीयुत आनंद मनोहर वैद्य यांची दाट मैत्री आहे.

आशा:—आहेच म्हणावें... त्यांत काय खोटे आहे हो ? आशेनें अभिमानानें विचारलें.

सुभाताई:—काय म्हणावें आशा तुला ? समजतं कां तूं काय बोलतेस तें ?

आशा:—पण काय गैर आहे त्यांत ?

सुभाताई:—रमाबाईंनी सरळपणे मला विचारलें, 'असें जर आहे तर तुम्ही आनंदरावांशीं लग्न कां करीत नाहीं ?' बोल आतां कां गप्प बसलीस तूं ?

सुशिलाबाई:—म्हणून आम्ही म्हणतो मी तुम्ही लग्न करून घ्या—म्हणजे असे कोण बोलणार नाहीं.

सुभाताई:—लोक बोलतात म्हणून का कोणाशी लग्न करणार आहे ? पण—पण कुणी माझ्यावर प्रेम करणारं भेटलें पाहिजे ना ?

या पुढचें ताईचें बोलणें कुणीच ऐकलें नाहीं. त्या सर्वांची हंसण्यानं त्रेधा उडाली.

आतां आपण किंचित् काल मागें दृष्टिक्षेप करीत आहों.

आनंदराव खाऊनपिऊन सुखी गृहस्थ होते. त्यांचे आजोबा वैद्यकी करीत म्हणून त्यांना वैद्य हें आडनांव पडून गेलें होतें. त्यांच्या वडिलांनीं कांहीं सावकारी व कांहीं शेती करून एकुलत्या एक चिरंजीवांना पुरेल एवढी माया मागें राखून ठेवली होती...आनंदरावांची निगर्वा नि सरळ वृत्ति लहानमोठ्यांत मिसळण्याचा त्यांचा स्वभाव नि होईल ती जनसेवा करीत राहण्यांचा त्यांचा निश्चय यामुळें ते गांवांत ओळखले जात होते. ते लोकप्रिय नव्हते तरी त्यांच्या चारित्र्यामुळें त्यांना भलेपणा प्राप्त झाला होता. गांवांत कोठेंही विनाकारण गप्पा मारीत आपला वेळ निरर्थक घालवीत बसण्यापेक्षां जमेल त्या

मित्र आणि मैत्रिणी

अध्ययनांत—वाचनांत ते आपला वेळ दवडीत. अशा त्यांच्या अध्ययनांतून त्यांचे विचार परिपक्व होत गेले, ते व्यक्त करण्यासाठी त्यांनी लेखन कलेचा आश्रय घेतला. नि त्यांत त्यांनी आपला जम बसविला. त्यांनी लिहिलेलें वाङ्मय कोठें कोठें वाचलें जात होतें...भय्यासाहेब आंबेगांवाला येण्यापूर्वी त्यांनी आनंदरावांची दोन तीन पुस्तके वाचली होती.....

आशेची निवड करण्यास त्यांच्या आईने त्यांना मोकळीक दिली होती. त्यांचा तो प्रेम—विवाह नव्हता तरी आनंदरावांच्या सहज संस्कारक्षम मनो-वृत्तिमुळे तो प्रेम—विवाहासारखा सुखकर ठरला होता. प्रेमळ नि मर्यादशील म्हणून ते जोडपें लोकांपुढें उदाहरण म्हणून होतें...पण गांवांत कुटाळ कंपूना ते कसे मान्य व्हावे ?

आनंदराव सकाळीं आपल्या घरीं झोंपाळ्यावर बसून हॅक्सलेचे “ एन्ड्स अँड मीन्स ” हें पुस्तक वाचत होते. इतक्यांत शामराव नांवाचे एक मध्यम वयाचे गृहस्थ त्यांना भेटण्यास आले.

ज्या कोणा लोकांचें शामरावांशीं कांहींना कांहीं कारणामुळे पटत नसे, त्यांना ते म्हणजे एक उपद्रव्यापी गृहस्थ वाटत असत कांहींना ते कोर्ट कचेरीच्या पायऱ्या चढून वारेमाप पैसे खर्च करणाऱ्या दोन्ही पक्षांमध्ये तडजोड घडवून आणणारे एक खटपटी गृहस्थ वाटत...गांवांतील लोकांपैकी कोणाच्या काय भानगडी आहेत हें त्या भल्या गृहस्थाला पूर्णपणें अवगत असत नि त्यामुळे कुठं गप्पा निघाल्या म्हणजे त्यांना ताळतंत्र न राहून कोणाविषयी काय बोलावें नि काय नाही, याचा त्यांना सुमार राहात नसे.

अशा त्या वल्लीला पाहून आनंदराव नाहीं म्हटलें तरी थोडेसे चपापलेच !

आनंदराव:—या—बसा—कां आलांत काका ?

शामराव:—हॉ: हॉ: हॉ: ! कांहीं विशेष नाही. आलों आपला असाच तुमच्याकडे का ? येऊं नये कीं काय ?

आनंदराव:—चहा घेणार ना ?

शामराव:—वा-वा-वा! तो तर अगोदर पाहिजे बुवा आपल्याला तुमच्या-कडचा चहा नामांकित असतो हें आमच्या कानापर्यंत आलंय म्हटलं साहेब ?

शामराव अगदी ओरडून आपला घसा खरडून बोलत होते. पण त्यांचे नेहमीचेच बोलणे अगदी पंचमांत असते हे आनंदरावांना माहित होते...

इकडच्या तिकडच्या निरर्थक गप्पा निघणे अगदी अपरिहार्य होते. शामराव कांहीं तरी हेतूने आले असून ते आपला आशय जेव्हां व्यक्त करतील तेव्हांच तो ऐकून घेणे श्रेयस्कर उगाच जिज्ञासा व्यत करण्यांत हंशील नाही हे जाणून आनंदराव त्यांच्याशी बोलून आपला वेळ फुकट घालवात होते.

शामराव:—परवा म्हणजे मागे बरेच दिवसापूर्वी...तुमच्याविषयी कसलीशी पाटी आंबेश्वराच्या सभामंडपांत लावली होती ! काय हरामखोर लोक असतात हो ?

आनंदराव:—चालायचेच ! कोण कुणाचे हात धरू शकतो ?

शामराव:—म्हणजे ! असे कधी झालंय ? आनंदराव—! कोणी ती पाटी लिहिली, कोणी तेथे ती लावली याची बित्त बातमी आहे म्हटलं आमच्यापार्शी. तुम्ही सांगत असाल तर त्या माणसाला दाखवतो माझा इंगा !

आनंदराव:—जाऊं व्हाहो काका ! अज्ञाने, तें प्रकरण मिटेलसे वाटते ?

शामराव:—अगदीच व्यवहार सोडून कसे बोलतां हो आनंदराव तुम्ही ? त्या सौभाग्यवती यमू काशीकरला तिच्या त्या नवऱ्याने बेदम मारल्यापासून ती जाते कां कुठे घराबाहेर ? असा चौफेर लंबे करावा त्या नारू नारूकराला की त्याला जन्माची आठवण राहिल...तुम्ही सांगत असाल तर...नाहीतर आमचे हो काय जाते.

आनंदराव:—त्यांचा का तो कारभार ? मला वाटलेंच होतें...मोठा कुटाळ आहे तो...ज्याच्या अंगाशी जाईल त्याला कुयरीसारखा सतावून त्रस्त करीत असतो बेटा. असेच एकदां माझ्या आशेवर घाणेरडे पद लिहून तो गांवभर म्हणत सुटला होता.....

शामराव:—नसत्या उचापती करणारे किती लोक असतात त्याची तुम्हाला एक गंमत सांगतो आनंदराव...त्याविषयी तुम्ही लिहाच कुठे तरी तुमच्या बुकामधून ! महादोंगी नि भयंकर माणूस आहे तो...बाकी तो तुमच्या पक्षांतला आहे.....तुम्ही ओळखलं असाल त्याला.....

मित्र आणि मैत्रिणी

आनंदरावः—कोण बरं ? नाही आठवत !

शामरावः—जाऊं या नांव कशाला घ्या उगाच त्याचे ? तो आहे डॉक्टर...पण मोठा बिलंदर...! धड चार वाक्ये त्याला शुद्ध नि व्यवस्थित लिहितां येत नाहीत पण त्यानें एका मुलीच्या मेळ्यांत एक म्हणे संवाद करून दिला आणि तो त्या मुलीनीं त्यांचा मेळा जेथें जेथें जाईल तेथें म्हणून दाखवावा म्हणून त्या मेळ्याच्या मार्गे मार्गे हिंडत असे.

आनंदरावः—कधीची गोष्ट ही ? मी कधी मेळे ऐकायला जात नाहीं.

शामरावः—का उगाच वेड घेऊन पेडगांवला जातां आनंदराव ? त्या संवादांत त्यानें गांवांतिल एका गृहस्थाच्या मुलीविषयीं कांहींसें अनुदार लिहिलें होतें...नि अशामुळे समाजांत अनीति वाढते म्हणून त्यानें सारांश काढला होता...पण तो स्वतः कसा आहे हें सर्व गांव जाणत आहे...खाई त्याला खवखवे !

आनंदरावः—जाऊं या हो...काय करायचं त्याच्याशीं आपल्याला ?

शामरावः—अहो गंमत आहे पुढें ती निराळीच...म्हणे त्यानें जो आपला—आपण लिहिलेला संवाद म्हणून जगभर जाहीर करीत सुटला होता तो त्यानें दुसऱ्याच एका लेखकाकडून लिहून घेतला होता नि आपल्याच नांवावर तो भिरवीत मिशीला तूप लावून फिरत होता...काय म्हणाल या अशा चांडाळ माणसाला ? अहो सुशिक्षितांत या उचापती—तर त्या नारू नारळकरला कां दोष या ?...पण काय हो...तो नारू तुमच्याविरुद्ध कां ?

आनंदरावः—मार्गे मिठाचा सत्याग्रह झाला ना ? त्यानंतर त्याचें माझे जमलें नाहीं.

शामरावः—असे वाहियात लोक सरळ येणार नाहीत चौदावें रत्न दाखविल्यावाचून !

आनंदरावः—कोणी लागावें अशा लोकांच्या नादाला ? तुम्ही म्हणतां त्या मुलीच्या बापानें मेळ्यांतील संवादाबाबत उपेक्षा दाखविली यातच त्यांचा शहाणपणा दिसून येत नाहीं का !

राम राम ! आणखी किती सटरफटर विषय शामरावांनीं काढले याची मोजदाद करणें शक्य नव्हतें. ते केव्हां निघून जातील असें आनंदरावांना होऊन गेले होते. पण त्यांना “आतां चला” असें मुंबई वगैरे मोठ्या शहरांतून सुचवितात तसें कसें सुचवितां येईल याची आनंदरावांना पंचाईत पडली होती.

शेवटीं शामरावांनीं मुख्य विषयाला हात घातलाच. विश्वनाथ काळे नांवाच्या एका दुकानदाराला आपल्या तांदुळाच्या गिरणीच्या आवारांत नेऊन नाथूरामशेठनें विश्वनाथने त्यांचे पैसे वेळेवर दिले नाहीत म्हणून आपल्या गळ्यांकडून चांगला चोप देवविला.

नाथूरामशेठनें मारल्यावरून विश्वनाथनें त्यांच्यावर फिर्याद दिली होती. ती गेला आठवडाभर भय्यासाहेबांपुढें चालूं होती. विश्वनाथला मार दिला तो दिला... उलट तो आपल्या गिरणींत आला होता नि सर्वांचें लक्ष चुकवून तांदुळाची एक गोण चोरून हमालाकडून तो लांबवीत असल्याचा पुरावा नाथूरामशेठनें सादर केला. नि स्वतः शेठ म्हणे भय्यासाहेबांना जातीनें “भेटून” आले होते. अशा स्थितींत खरी ती हकीकत आनंदरावांनीं भय्यासाहेबांचे कानांवर घालून नाथूरामशेठजींना थोडी तरी शिक्षा देण्यासाठीं त्यांना “समजवावे” अशा शामरावांनीं त्यांना विनंति केली.

शामरामः— गरिबांचा वाली नाही हो जगांत !

“ **आनंदरावः**— ते खरें ! काळ्यांना शेठजींनीं मारलें हेंहि मला ठाऊक आहे... पण माझा इलाज नाही. माझा नि भय्यासाहेबांचा मुळीच स्नेह नाही. तसा असता तर कोणावर अन्याय होऊं नये म्हणून चार शब्द बोललोंहि असतो—पण—

आनंदरावांचें हें उत्तर शामरावांना जरा सुद्धां खरें वाटलें नाही. ते काहीं तरी थापा देऊन वेळ मारून नेत आहेत असें शामरावांना वाटलें. त्यामुळें त्या दोघांची त्या बाबत बरीच उत्तरें प्रत्युत्तरें झालीं.

शामरावः— आनंदराव, इतके गांधी होऊन चालत नसतें जगांत ! हें कलियुग आहे !! जशास तसें वागलें तरच माणसाचा निभाव लागतो.

मित्र आणि मैत्रिणी

आनंदरावः—माझा अनुभव तसा नाही काका ! काय करायचं ?
शामरावांनीं आनंदरावांपुढें हात टेकले...नि नाइलाज झाला म्हणून ते
निघून गेले...आनंदरावांनीं एक सुटकेचा श्वास सोडला.

आशाः—गेली कां बला ? काळ्यांकडे त्यांची सोयरिक जमायचीय.

आनंदरावः—खरें कां ? तुला कसें कळलें हें ?

तो शनिवार होता. भय्यासाहेवांचा पट्टेवाला सुशिलाबाईंचा निरोप घेऊन
आला होता. सुभाताई पुण्याहून आल्या असून त्या त्यांच्याकडे बसल्या आहेत
म्हणून त्यांनी आशेला बोलावून घेतलें.

आशाः—केव्हां आलां तुम्हीं ताई ? शांताचा वसंत कसा आहे ?

सुभाताईः—बराच आजारी होता तो ! मुलांची कशी काळजी
घ्यायची हें अलिकडच्या मुलींना कां कुठें समजतंय ?

सुशिलाबाईः—सान्याच मुली बी. पी. ए. होऊं शकत नाहीत.

सुभाताईः—पण आंगच्या गोष्टी कांहीच कां नसाव्यात ? गैर वेळेला
मुलगा रडतो म्हणून त्याला दूध का पाजायचें ? आतां हें कां शांतीला
सांगायला हवें होतें.

आशाः—आतां ठीक आहेना बाळ ?

सुभाताईः—ठीक आहे. अशा किती धांवाधांची करूं मी आंबेगांवाहून
पुण्यापर्यंत...आपलें हें रेल्वे स्टेशन आहे म्हणून सरळ पुण्याला जातां येतें
म्हणून ठीक नाही तर माझे हाल कुत्रा खाताना.

सुशिलाबाईः—शांताची तरी प्रकृति ठीक आहे ?

सुभाताईः—जळें मेलें ! वर्ष झालें नाही तों मला वाटतें...पुन्हा
तिची काळजी उत्पन्न झालीय !

आशाः—म्हणून म्हणतें शांतीला गुरुविद्या दिली असती थोडीशी तर,
तिचे जाऊंया—तुम्हाला चार दोन वर्षेपर्यंत निष्काळजी नसतें कां राहतां
आलें ?

सुभाताईः—आनंदरावांनीं बरीच पटाईत केलेली दिसतेय तुला !

सुशिलाबाईः—पण काय म्हणतात तें यशस्वी होतं कां हो ताई ?

आशा:—अगदीं शंभर टक्के होतं.

सुभाताई:—पण म्हणे मज्जातंतुंवर वाईट परिणाम होतात त्याचे, नि त्यामुळे बायकांची प्रकृति ढांसळते—नि तें अनैसर्गिक आहे मुळीं.

आशा:—तुम्हीं कांहीं तरी अशास्त्रीय बोलतां !

सुभाताई:—डॉक्टरस बोलतात तें खोटेंच वाटतें ?

आशा:—ते तसें न बोलून करतात काय ? मुलें निरोगी निपजली. त्यांच्या आया सुदृढ राहिल्या म्हणजे डॉक्टरसचा धंदा चालणार कसा ? शुद्ध शास्त्र बोलत नाहीं... त्याचें अर्थशास्त्र त्यांना तसें बोलायला लावतें—

सुशिलाबाई:—लागोपाठ मुलें होणें म्हणजे नको जन्म होतो बापच्या स्त्रियांना —जपा बाई तुमच्या शांताला.

सुभाताई:—तिची काळजी तर वाटतेच...पण खरं सांगायचं म्हणजे मी नोकरीला कंटाळलेय अगदीं. राजिनामा देऊन मोकळें व्हावें असें मी ठरवलेय.

सुशिलाबाई:—वा ! इतकी छान पगाराची नोकरी बायकांना मिळत असते कां कुठे ? वाटेवर पडल्यात वाटतें असल्या नोकऱ्या ? मला मिळती तर मी सोडली नसती कधींच.

सुभाताई:—भय्यासाहेबांची कायमची नोकरी इमानेइतवारें करतां, त्यानें नाहीं झालें तुमचें समाधान ?

आशा:—पण तुमचें कांहीं थकण्याभागण्याचें वय नाहीं हें.

सुभाताई:—तूं का पंचवीस वर्षांची पोर समजतेस मला ?

सुशिलाबाई:—तशा कांहीं तुम्ही वयाच्या दिसत नाहीं, ताई !

सुभाताई:—सांगतेस तर भय्यासाहेबांना माझ्याशीं लग्न करायला ?

आशा:—तुमचें आपलें ताळ ना तंत्र ! चला !

सुभाताई:—जाऊंदा ते. काढा बाई तुमचे ते फराळाचे डबे कोठें आहेत ते—भूक लागलीय मला.

सुशिलाबाई:—उपाशी होतां वाटतें पुण्याला ?

सुभाताई:—माझा संसार का होता तिथें ?

मित्र आणि मैत्रिणी

आशा:—करा की ! नि इथे तरी कुठे धड आहे ?

सुभाताई:—शोधून तरी द्या एकादें स्थळ !

आशा:—ज्याचे त्यानेच शोधावे हेंच चांगलें. दिवस हे असे !

सुभाताई:—खरं सांगू आश तुला...माझं आनंदरावांवर प्रेम आहे. हें बोलतांना ताई कितीतरी मोठ्याने हंसल्या.

सुशिलाबाई:—जप बाई आनंदरावांना, आशा ! चूकभूल होते माणसाच्या हातून. नाही तरी ताई एकादे वेळेस भारीच तारीफ करीत असतात तुझ्या आनंदरावांची.

सुभाताई:—म्हणून कां जपतां आहां तुम्ही भय्यासाहेबांना ?

आशा:—त्या कुठे जपताहेत त्यांना ? उलट तेच जपतात यांना. तुमच्या माझ्या बरोबर सुद्धां एकटीला पाठवीत नाहीत ते.

सुशिलाबाई:—कधी नाही पाठविलें त्यांनीं मला ?

सुभाताई:—येतां तेव्हां पुढें मागें पडेवाले मिरवीत येतां !

आशा:—पण त्याला त्या काय करताल ?

सुभाताई:—बरं आठवलं—पुण्याहून येतांना मी मठारच्या शेंगा आणल्या आहेत. येतां तुम्ही दोघीजणीं आज रात्रीं माझ्याकडे. वाटाणे पॅटांस करून वाढीन तुम्हांला.

आशा:—माझी तयारी आहे.

सुशिलाबाई:—मीहि येईन. अगदीं नक्की.

त्या हें वाक्य बोलल्या खऱ्या. पण त्यामागें तितकासा जोर नव्हता.

भय्यासाहेब:—कुठें जाणार आहां तुम्ही ?

भय्यासाहेबांनीं जिन्यांतूनच आपल्या पत्नीला विचारलें. सुशिलाबाई चपापल्या...त्या एकदम चूप बसल्या.

सुभाताई:—म्हटलं अजून कसे उतरलां नाहीं तुम्ही खालीं ?

बरे वेळेवर आलांत ! आतां तरी लौकर चहा मिळेल आम्हांला.

भय्यासाहेब:—पण यांना कोठें बरोबर नेणार आहां वाटतें ?

सुभाताई:—तें होय ? मी रात्री ओल्यावाटाण्यांचे पॅटीस करणार आहे. तुम्ही सुशिलाबाईना आज पाठवाल माझ्याकडे—

भय्यासाहेब:—आम्हांला नाही कां मिळणार पॅटीस ?

सुभाताई:—तुम्ही कसे याल रात्री ?

भय्यासाहेब:—येईन कीं—मला कसली हरकत आहे ?

सुभाताई:—तर मग या.....

आशा:—मग ताई, आम्हांला काय उरणार ?

सुभाताई:—ठरलें तर भय्यासाहेब ?

भय्यासाहेब:—ठरलें म्हणजे, ठरलें.

थोड्यावेळानें सुभाताई आशेकडे आली. आनंदरावांनीं आशेला बरोबरच घेऊन जायला परवानगी दिली.

आनंदराव:—पण सुशिलाबाई येतीलशा वाटतें तुम्हांला ?

सुभाताई:—महाराज ! सूतिकागृह म्हणजे आनंदराव वैद्यांचें घर नाही म्हटलं ! बाळंत व्हायला तरी एकट्या सुशिलाबाईना सूतिकागृहांत केव्हांतरी जावें लागणार हें न समजण्याइतके अडाणी नाहीत भय्यासाहेब.

आनंदराव:—राहिलं आमचें. तुम्हां मैत्रीणींना रात्र सुखाची जावो.

सुभाताई:—आतां कसें बोललांत ? पण तुमच्याकडे माझं एक काम आहे आनंदराव. त्यासाठीं मी आज मुद्दामच आलेय ! माझ्या पंधरा दिवसांच्या गैरहजेरींत सौ. शहाणे नांवाची एक बाई बाळंतपणासाठीं आली होती ! ती घरची अत्यंत गरीब आहे. माझ्या ऐवजीं असिस्टंट नर्स तेथें त्यावेळीं हजार असायला हवी होती. पण ती बाई संस्थेचे उपाध्यक्ष मे. मोरे यांच्याकडे त्या रात्री सत्य-नारायणासाठीं गेली होती. तिची शोधाशोध करून तिला निरोप पोचून ती तेथें हजार राह्यला दोन तास निघून गेले. त्या अवधीत शहाणे बाई बाळंत होऊन बाहेरच पडून राहिली होती. नंतर तिची व्हायची ती सर्व व्यवस्था झाली. ती सुतिकागृहांत असतांनाच तिचें तें मूल दगावलें. त्यामुळें ती सारखी रडत होती म्हणे. ती म्हणते माझी आबाळ झाली—माझी दाद लावा त्याबद्दल. नाहीतर गांवभर बभ्रा करीन मी येथील गैर व्यवस्थेचा—मग

मित्र आणि मैत्रिणी

बाळंतपणास एक बाई आली तर मला विचारा ? अर्शाच का असतात तुमची इस्पातळें ? आतां तुम्हीं जाणतांच आनंदराव—कीं माझ्या हाताखालच्या त्या नर्सवर मोऱ्यांचीं मेहरनजर आहे. तिच्याविरुद्ध बोर्डाकडे मी कांहीं तक्रार केली तर बोर्डातील सभासद तिचीच बाजू घेऊन बोलतात. नि इकडे ती शहाणेबाई सारखी धमक्या देतेय—सारखी बडबडतेय जणूं वात झाल्यासारखी. त्यामुळें तेंथें बाळंतपणासाठीं आलेल्या इतर स्त्रियांचीं मनं बिथरलीं आहेत. शिवाय त्या बाईचा नातेवाईक तो शामराव का कुणी आहेत ना ? तो येऊन गेला तेंथें एकदां म्हणे ? काय करावं हेंच मला सुचेनासें झालेंय—

आशा:—घाबरलां कीं काय ताई ?

आनंदरावांनीं थोडा वेळ विचार केला.

आनंदराव:—तुम्हांला आपण होऊन त्या असिस्टंट नर्सविषयीं कांहीं करायचें असेल तर—तुम्हीं त्या शहाणे बाईचा जबाब लिहून घेऊन त्यांची त्यावर सही अगर आंगठा घेऊन तो चिटणीसांच्या रोजच्या कामकाजाच्या फाईलेंत लावून ठेवा. तो जबाब त्यांच्या वाचनांत आला म्हणजे ते आपणहून तुम्हांला विचारतील. त्यावेळीं सर्व कांहीं स्पष्ट करतांना त्या शहाणे बाईचा असा लेखी जबाब घेऊन तो दसरीं दाखल करून घेण्याशिवाय त्यावेळीं दुसरें कांहीं करतां येणें शक्य नव्हतें असे त्यांना सांगा. म्हणजे वाटल्यास पुढें त्या गोष्टीची कांहीं वाट लावायची असल्यास ते लावतील. तुमचा संबंध तुटणार नाहीं त्यानंतर !

सुभाताईना ही सूचना एकदम पसंत पडली...

त्या आशेला बरोबर येण्याविषयीं आग्रह करूं लागल्या.

आशा—पण यांच्या जेवणाची कांहीं तजवीज करूं द्याल कीं नाहीं ?

सुभाताई—करतील पिठलें—भात एक दिवस हातानें, कुठें बिघडलें ? नि माझ्या वासूबरोबर चार पेंटीस पाठवून देणार आहे यांना, चार म्हटलं !

आनंदराव—आज दिवाळी करणार तर तिघी मैत्रिणी जमून !

सुभाताई—नि तुम्ही करा शिमगा.

ताई किती मोठ्याने हंसल्या आनंदरावांना! पण आपले हसू आवरलें नाही. आशा मात्र मुळीच हसली नाही. तिने त्या वाक्याचा अर्थ ओळखला नव्हता असे नाही.

आशा—इतके कांहीं इकडे हे असायचे नाहीत कीं मी नसलें एक दिवस तर ते शिमगा करूं लागतील...!

आनंदराव—वाहवा ! आशू यांत कांहीं ताई विशेष बोलल्या बरें... इतका अर्थ ताणला प्रत्येक वाक्याचा तर अनर्थच माजेल. कोणाला कांहींच बोलायला नको.

आशा—नाहींतरी ताई कांहीं तरीच बोलून जातात एकदम नि आमचा जीव होऊन जातो कासावीस—त्यांना काय त्याचें ?

सुभाताई गंभीर झाल्या नि निमूट बसून राहिल्या.

आनंदराव—शिवाय ताईचा स्वभाव आहे जरा मोकळा अगदीं एकाद्या पुरुषासारखा...नि त्या असं कांहीं तरी बोलल्याच तर तें सहाजिक आहे असें धरून चालायला पाहिजे आपण ! त्या एकट्या आहेत हें विसरूं नकोस आशू.

सुभाताई—म्हणजे—म्हणजे मी एकटी आहे म्हणून बोलतें वाटतें ? वा—! डोकें ठिकाणावर आहे कां तुमचे ?

आनंदराव—ताई ! म्हटलें तरी एकलेपणा हा नकळत मनाची भयाण पोकळी वाढवत असतो. मनाला घेरत असतो...तुमचा त्यांत हा असा धंदा ! बाळांतिणी—त्यांची मुलें. बाहेरचे सुखी जग पाहून तुमच्या मनावर थोडा तरी परिणाम हा होणारच !

सुभाताई—बरं—मग ? त्याचे काय ?

आनंदराव—क्षमा करा. मी स्पष्ट बोलतो ताई जरा...तुमच्या या बेछुट मोकळेपणाच्या मार्गे कांहीं तरी अशी एक असंतुष्ट वृत्ति, अपुरेपणाची जाणीव आहे कीं ती तुम्हाला हे सारें बोलायला लावतें...नि त्यांत तुमच्या सुखेच्छेची अंशतः भरपाई होऊन जाते. थोडीशी का होईना...तुम्ही आपल्या अंतर्मनाला अशी साद देत आहां...

मित्र आणि मैत्रिणी

सुभाताई:—चुलीत घाला तें तुमचें तर्कट...कांहीतरीच तुमचें !

आनंदराव:—तर्कट नाही ! मानसशास्त्र आहे तें. प्रत्येक असंतुष्ट जावाचें—केवळ माणसाचेंच नाही—असेंच कांहीं तरी होत असतें. तें त्याचें त्यालाच कळत नसतें तें काय होतें तें.

सुभाताई:—बरं ? असूं द्या आमच्या असंतुष्ट इच्छा...पण त्याला उपाय नाही सांगितला तुम्हीं, पंडीत !

आशा:—सांगा. आतां कां गप्प बसायचं झालं ?

आनंदराव: . तें कसं सांगू मी हा प्रश्न पडलाय मला ! पण सांगतांच. ताईंनीं आपलं लग्न करून घ्यावं ...म्हणजे...

आनंदरावसारख्या लेखकाचा हा अढावा होता. सुभाताईंनीं दुसऱ्या एकाद्या वेळीं 'होय, करतें मी तुमच्याशींच ! होतां कबूल ? असें उत्तर देऊन आशेला लाजवून टाकलें असतें. नि आनंदरावांना नव्हंस केलें असतें...पण आज आनंदरावांच्या निदानानें त्या निरुत्तर झाल्या. नि धरणीकंप झाल्या-प्रमाणें त्या भेदरून गेल्या—

सुभाताई:—तोच माझा विचार चालू आहे....

त्यांची ही सरळ-नि अचानक कबुली ऐकून तीं पतिपत्नी चाट पडलीं...

आज सकाळपासून सुभाताई विशेष आनंदांत होत्या...त्यांच्या हाताखालची नर्स त्यांच्याशी आदबीनें—आणि आनंदानें वागून त्या सांगताील तें काम ती पार पाडूं लागली...त्यांच्या जावयांचें पत्र आलं होतं. नि

शांताची नि त्यांच्या छोट्या वसंताची प्रकृति उत्तम असल्याचा मजकूर त्यांत होता...त्यांत भर म्हणून की काय श्री. विनायकराव जोगांचें तुरुंगांतूनहि एक खुशालीचें पत्र आलें होतें. ते छोटेसें होते तरी त्यांचे माफीचे दिवस कापून त्यांच्या सुटकेचा नक्की दिवस त्यांनीं कळविला होता. त्यावरून ते पुढच्या महिन्याच्या अखेरीस सुटणार हें ताईच्या मनांत येऊन त्यांचे हृदय सारखें हेलावत होतें...चंद्रप्रकाशांत अगोदर माधुरी असते. नि समोर पाणी तरंगत असलें म्हणजे विशेष रम्यता उत्पन्न होते. नि त्यांतून ही शीतल अशा सुखकर वाऱ्याच्या झुळुका आंगाला स्पर्श करीत असाव्यात. अशा क्वचित् वेळीं सहृदय भावप्रवण माणसाला जे स्वर्गसुख वाटत असेल तसेंच कांहीं तरी त्यांना वाटत होतें.....

अर्थात आज घरीं हातानें सैंपाक करावा कीं आशेकडे अचानकपणें आयतें जेवायला जावें याचा विचार त्या करीत होत्या. तोंच त्यांच्या वासूनें त्यांच्या हातांत एक चिटोरें आणून दिलें.

वासू—चिटणीस साहेबांच्या कारकूनानें वाटेंत मला दिलें हें.

सूतिकागृहाच्या चिटणीसांनीं आपणाला कां बोलावलें आहे ते आनंदांत वावरणाऱ्या फुलपांखराच्या एकतानतेंत असलेल्या सुभाताईना चटकन् आकलन झालें नाहीं. त्यांनीं जरा विचार केला, ज्या अर्थी मला लेखी “हुकूम” आलाय त्या अर्थी कांहीं तरी विशेष कारण असणार हे त्यांनीं हेरलें. त्यांनीं दुसऱ्याच क्षणीं आपले फाऊंटन घेतलें. नि त्याच आवेशांत त्यांनीं आपल्या नोकरांचा राजिनामा खरडला. नि तो त्यांनीं आपल्या पोलक्याच्या खिशांत ठेऊन दिला.

त्या तशा भलत्या वेळेला गांवांत आल्या...चिटणीस समोर दिसतांच त्यांनीं सहज म्हणून एक नमस्कार केला. तो त्या सदगृहस्थांनीं परत केला नाहीं. त्याच वेळेस सुभाताईचे त्यांच्या त्या चिडक्या चेहऱ्याकडे लक्ष गेलें. हा सर्व अवतार पाहून चतुर ताईनी अर्धे अधिक संकट ओळखलें. शहाणे बाईच्या त्या जबाबाची हकिकत परभारें त्यांना कुठून तरी कळली असावी. नि त्यावर अॅसिस्टंट नर्सचें त्यांच्याकडे कांहीं तरी कुभांड रचणारें असें विपरीत स्पष्टीकरण आलें असावें. अर्थात त्याबाबत त्यांचाच खोडसाळपणा सिद्ध करण्याची चिटणीसांना उत्सुकता लागून राहिली असावी...

मित्र आणि मैत्रिणी

सुभाताई:—माझा हा राजिनामा मी देते...पुढच्या महिन्यापासून मला नोकरीवर राहतां यायचें नाही.

त्या वकील साहेवांना कांहीं एक बोळें न देतां आपला अर्ज त्यांनीं त्यांच्या हातीं दिला.

एक दोन क्षण तसेच त्या स्तिमितावस्थेत गेले. ते सुभाताईकडे पहातच राहिले. बिचाऱ्या सुभाताईनीं आपली नजर वळवून दुसरीकडे पाहिलें...

चिटणीस:—हा राजिनामा स्वीकारतां यायचा नाही. काय समजलें ?

सुभाताई:—आपण तो बोर्डापुढें ठेवावा. बोर्ड ठरवील काय तें.

चिटणीस:—असैं ! तुम्हाला वाटत असेल कीं बोर्डाचे अध्यक्ष तुमचे परिचित आहेत म्हणून तुमचा राजिनामा तात्काळ मंजूर होईल म्हणून ! अं ? ती कल्पना सोडून द्या ! काय समजलें ?

सुभाताई:—एकटेच भय्यासाहेब म्हणजे कांहीं बोर्ड नाही. हें मला समजतें.

चिटणीस:—पुष्कळ ऐकली आहेत. अशी कायदेबाज उत्तरे तुमची मी ! राजिनाम्याचें पाहतां येईल काय तें...अगोदर हें सांगा. सौ. शहाणे सूतिकागृहाबाहेर बाळंत झाल्यामुळें त्यांचें फार हाल झाले. त्यामुळे त्यांचे ते अर्भक दगावलें. ही हककात या वर्तमान पत्रांत कुणी दिली ?

एक वृत्तपत्र त्यांच्यापुढें सारीत श्री. चिटणीस गंभीर झाले.

सुभाताई:—मला माहीत नाही. मी ही दिली नाही.

चिटणीस:—असैं ? मग त्या बाईचा लेखी जबाब ध्यायचें कारण ?

सुभाताई:—ती बाई माझी दाद लावा म्हणून सारखी ओरडत होती.

चिटणीस:—मग तो मला कां दाखविला नाही ?

सुभाताई:—सूतिकागृहाच्या कचेरींत आपल्या निकडीच्या कागद-पत्रांत ठेवला आहे तो.

चिटणीस:—मला तिकडे यायला जमत नाही हें तुम्हांला माहीत असतांना तो जबाब वासूबरोबर माझ्याकडे कां पाठविला नाही ? काय समजलें ?

सुभाताई:—आपण सूतिकागृहांत लौकर खेप घालाल असं वाटलं होतं मला.

चिटणीस:—उलट माझ्यावर त्याचं खापर फोडूं पाहतां काय ? मी वकील आहे. काय समजलं ?

सुभाताई:—मी पण नर्स आहे, काय समजलं ?

चिटणीस:—माहित आहे मला...हा पहा त्या शहाणेबाईंचा नवीन जबाब. ह्यांत त्यांनीं, तुम्हीं नि सौ. वैद्य यांनीं घेतलेला जबाब बळजबरीनें लिहून घेतला आहे असं साफ साफ म्हटलं आहे. त्यावेळीं आपल्या गांवांतील श्रेष्ठ वकील श्री. चौबळ हे हजर होते. त्यांची सही आहे यावर—काय समजलं ?

सुभाताई:—मी फाईलींत दाखल केलेल्या जबाबावर शहाणेबाईंनीं स्वखुषीनें आंगठा दिला आहे.

चिटणीस:—मग काय आम्हीं खोटे ?

सुभाताई:—मग मी खोटी वाटते ?

चिटणीस:—सरळ बोलाल कां ?

सुभाताई:—सरळच उत्तर देतेंय मी. आपल्या संस्थेला उपद्रव न पोंचतां, नि माझ्या हाताखालच्या नर्सवर मी मुद्दाम कांहीं बालंट घेते असं कुणाला वादं नये म्हणून कमींत कमी जें कांहीं करतां येईल ते मी सदबुद्धिनें केलें आहे. आतां ती बातमी वर्तमान पत्रांत आलीय. पण ती मीच दिली हें कशावरून ? दुखावलेल्या त्या शहाणेबाईंच्या कोणातरी परिचितानें ती दिली असल्याचा संभव आहे.

चिटणीस:—असं काय ? असिस्टंट नर्सविषयीं जसा कांहीं तुमचा हेवा दावा नाही !

सुभाताई:—माझा तिच्याशीं हेवदावा असण्यासारखें काय आहे तिच्या-पाशीं...पण संस्थेच्या बोर्डातील एका सभासदाच्या नात्याची ती बाई ! धड नर्सिंगचे शिक्षण नाही—थर्मामीटर झाडतां येत नाही—कीं कुणाला बेडपॅन कसें घायचे हे माहित नसताना ती जर बी. पी. एन्. ए. झाल्याचा भलताच

मित्र आणि मैत्रिणी

शिष्टपणा दाखवावयाचे तर, तर त्या व्यवसायांतील योग्य तें ज्ञान असणाऱ्या व्यक्तींशी वागतांना जें कांहीं होणें शक्य असतें तें होणें अपरिहार्य आहे, हें मी नाकबूल करीत नाही. नि ती नालायक बाई आपल्या सूतिकागृहांत कायमची राहणार असून उलट मलाच जावें लागणार आहे हेंहि मी नाकबूल करीत नाही. म्हणून मी चाललें आहे.

सुभाताईचा सडेतोड स्वभाव थोडाफार चिटणीसांना अगोदरपासून माहीत होता. पण ही बाई इतकी तापट असेल अशी त्यांची कल्पना नव्हती. सूतिकागृहाच्या बोर्डांनं एकमतानें नोकरांस ठेवलेल्या अॅसिस्टंट नर्सला 'नालायक' म्हणून संबोधून संबंध बोर्डांचा उघड अपमान करण्याइतकी धृष्ट आणि स्पष्टवक्त्री अशी ही बाई असेल हें स्वप्नांतसुद्धां त्यांनीं मानलें नसतें. त्यामुळें ते बरेचसे चिडले होते.

चिटणीसः—कांहींएक ऐकायचें नाही मला तुमचें ! बोर्डांपुढें काय सांगायचें असेल तें सांगा.

ते रागारागानें खुर्चीवरून उठले.

सुभाताईः—मी आपणहून नाहीं आलें. आपण मला बोलाविली. असें वेळीं अवेळीं दुपारीं भर बारा वाजतां हेड नर्सला सूतिकागृहांतून बोलावून तिला आपली ड्यूटी सोडायला लावायचा अधिकार चिटणीसांना आहे कीं नाहीं याचाहि मी बोर्डांकडून खुलासा विचारिनी. हें तुमचें पत्र आहे मजपाशीं पाहूं या बोर्ड काय म्हणेल तें !! काय समजलें ?

सुभाताई रागाच्या झटक्यानेच तेथून बाहेर पडल्या, त्या घेट आनंदरावांकडे आल्या. वामकुक्षी करीत असलेल्या आनंदरावांना त्यांनीं उठवले...नि ते जागे होऊन 'काय हो' असे विचारतात न विचारतात तों सुभाताई कधीं नाहीं त्या कोसळून रडायलाच लागल्या. त्यांना आपली भावनाकुलता आवरतां आली नाहीं. चावटळ आली तर जमीन हादरत नाहीं—फारतर धूळपाचोळा उडतो... पण समुद्राला मात्र जोराच्या लाटा येतात...तशांतलाच प्रकार होता हा !

आनंदरावांनीं त्यांना सांत करून थोडेसे जेवायला घातले. पोटांत अन्न गेल्यामुळें सुभाताईना तरतरी आली. आपण उगाच रडलों...कांहीं म्हटल्या

काहींसुद्धां तसें कारण नव्हतें. असें त्यांनाहि वाटलें. आनंदरावांनीं त्यांची ती हकीकत ऐकून घेतली—

आनंदरावः—राजिनामा दिलांत तर !

सुभाताईः—दिला. बरी कटकट चुकली. व्याद गेली मागची !

आनंदरावः—ठीक आहे. आकाश पाताळ काय एक व्हायचें तें होवो. माझ्यानें होईल तें करीन मी तुमच्यासाठीं. भीऊं नका !

सुभाताईच्या मनांतील भावनांचा कल्लोळ शांत झाला आहे हें पाहून आशा सैपाकघरांत निघून गेली.

आनंदरावः—चला ताई, आपण सैपाकघरांतच बोलत बसूं.

आनंदरावांची ही चलाखी ताईच्या पूर्ण परिचयाची होती...कोणाहि स्त्रीला ज्या पुरुषापाशीं बोलतां वागतांना पूर्णपणें आपण सुरक्षित आहोंत अशी मनोमय खात्री वाटणें हाच त्या पुरुषाचा लौकिक होय. तीच त्याची कीर्ति—तोच त्याचा संगोपनीय असा बहुमोल अलंकार होय, असें आनंदराव मानीत असत हें त्यांना माहीत होतें, तरीसुद्धां तेथची बैठक त्यांनीं मोडली याचें कारण दुसऱ्या कुणाला उगीच संशयाला जागा कां घ्या—नि भलतेंच काहूर आपण आपणांवर ओढून कां घ्या या सावधगिरीच्या जाणिवेनें ते उठले असावेत हेंच असूं शकणार याविषयीं सुभाताईना निश्चित खात्री होती.

सुभाताईः—फार जपतात बाई तुझे आनंदराव तुझ्या भावनांना. भाग्यवान् आहेस तूं आशा !

सुभाताई अगदीं गदगदल्या अंतःकरणानें उद्गारल्या.

आशाः—नि तुम्हांला नाहीं कां एक सन्मित्र लाभले !

आशा खुदकन हंसली.

त्यांची मघाच्याच विषयाविषयीं चर्चा चालू होती.

आनंदरावः—कां भितां उगीच ?

सुभाताईः—जायचेंच तें गांवकऱ्यांनीं मला घालवून दिली असें म्हणायला जागा राहूं नये म्हणून जपायचं—दुसरं काय ? काय समजलं ?

मित्र आणि मैत्रिणी

चिटणीसांच्या 'काय समजलं, या वाक्योच्चारार्ची सही सही नकल करीत बाई हंसल्या. आनंद-आशा तर हंसण्यासाठीच जन्मले होते.

आनंदरावः—कांहीं सुद्धां व्हायचें नाहीं तुमचें ! तुम्हीं सांगितल्या-वरून मी शहाणेबाईच्या त्या जबाबाची प्रत त्याच दिवशीं मी—मी स्वतः जाऊन भय्यासाहेबांना दाखविली होती.

सुभाताईः—तुम्हीं स्वतः गेलां होता ?

आनंदरावः—तुमचें काम तें माझें काम ! आपलें काम असल्यावर माणसानें दुसऱ्याला आपण होऊन भेटायला जायलाच हवें.

सुभाताईः—ते काय म्हणाले ?

आनंदरावः—म्हणाले, फाईलला लावून ठेवायला सांगा तो जबाब ! बोर्डापुढें तें प्रकरण विचारासाठीं आलें म्हणजे योग्य तें मी करीन.

सुभाताईः—असें म्हणाले ना भय्यासाहेब ? झालें तर मग !

आनंदरावः—आपण त्यांना तो जबाब अगोदरच दाखविला आहे यावरून तुमचा हेतू तो जबाब घेतांना यत्किंचितहि वावगा नव्हता याची खात्री ते बोर्डाला देतील—

आशाः—तें सारें खरें...पण ताई तुम्हीं भेटा बाई भय्यासाहेबांना नि नीट घाला त्यांच्या कानावर सारें कांहीं.

आनंदरावः—त्यांत काय आहे ? खरें तें बोलायला भय्यासाहेब मागें कां घेतात ?

आशाः—मला शंका वाटते—येतो—नक्की येतो म्हणून भय्यासाहेबांनीं आम्हांला बजावूनही निदान सुशिलाबाईंना तरी ताईकडे पाठविल्या नाहींत पॅटीस खायला—त्यांनीं सरळ नाहीं म्हणून सांगितलें असतें तर त्यांचे का कोण घोडें मारणार होतें ? आम्हांला उगाच सुशिलाबाईंची वाट पहात ताटकळत बसावें लागलें बराच वेळ त्या रात्रीं.

सुभाताईः—आहे खरा त्यांचा स्वभाव तसा तऱ्हेचाईक जरासा. आपल्या पत्नीनें एक दिवसही आपल्याला सोडून जाऊं नये असें एकाद्या पुरुषाला वाटणें कांहीं गुन्हाच्या सदरांत येत नाहीं.

आनंदरावः—पण एवढेंच साधें कारण नाही. सुशिलाबाईची कुचंबणा होते त्यानें.

सुभाताईः—आणखी एक गोष्ट चुकली माझी या भानगडीत...मी पॅटीस करायला गुंतले होते. शहाणेबाईचा जबाब लिहून घ्यायला आशेला मीच सांगितले. माझ्याच सांगण्यावरून दुसरी प्रत तिनें तयार केली. तिनेंच त्या बाईचा आंगठा उठवून घेतला. माझ्या या हलगर्जीपणामुळे तुम्हीं नि ही बिचारी आशा उगाच या प्रकरणांत पोळले जाणार आहां. तुमच्यावर नाहीं नाहीं ते आरोप करण्यांत येतील. कारण मला त्या चिटणीसांच्या स्वभावाची पुरेपूर पारख झाली आहे. आपल्या पायांपुरतें पाहणारा मत्सरी नि क्षुद्र वृत्तीचा आहे तो.

आनंदरावः—सहजगत्या व्हायचें तें होऊन गेलें. जो होईल तो त्रास सहन करायला नको कां ? काय करायचें त्याला ?

सुभाताईः—अगदीं सखल्या भावासारखें बोललां तुम्हीं आनंदराव.

आशाः—फार संयम सुटला तुमचा वन्स !

सुभाताईः—वन्सं ? वन्सं ? पण मी कांहीं तुला वैनी नाहीं म्हणायची कांहीं केल्या !

आशाः—मी का पाठीस लागलें तुमच्या म्हणा म्हणून ?

आनंदरावः—तुमचं तुम्ही पाहून घ्या दोघीनीं. मी तर तुम्हांला केव्हांपासून ताई म्हणून हांक मारीत आलोंय !

सुभाताईः—कुणाचें इतकें लक्ष होतें तुम्हीं मला काय हांक मारतां तें ?

आशाः—नि मला या अगतुग करतात...तरी म्हणे मी...

सुभाताईः—तुला तशी हांक मारीत आले मी त्याला कारण आहे. उगीच नाहीं...माझ्या शांतीसारखी पोरसवदा वाटतेस तूं मला...फक्त तूं जरा उंच नि सडपातळ आहेस म्हणून कां तुला अहो जाहो म्हणूं ? त्यांत शांतीला वसंत झालाय-नि...तुला आपले अजून कांहीं नाहीं...ठणठाट नुसता !

मित्र आणि मैत्रिणी

आशा:—औषध असलें कसलें तर सांगा तुमच्यापाशीं—म्हणजे उजवेन तरी मी एकदांची—मला कां हौस नाही, होय ?

सुभाताई:—बाळंत—काढा घेत जा रोज चमचा चमचा !
आनंदरावांना हंसू आवरेना—सुभाताईंनीं आपलें हसूं मिष्किलपणानें आवरलें होतें. या थट्टेंनें आशा फुरंगटली....

आशा:—नि तुम्ही बालामृत घेत जा म्हणजे आंगावर बाळसें तरी येईल थोडेंसें तुमच्या...अगदी वाळून गेलांत त्या.

आनंदराव:—हें काय आश—अग चिडायला काय झालें ?
असं म्हणतात की ज्या शेतांत तंबाखूचें पीक येतें त्या शेतांत हुंगायला-सुद्धां गाढव हा प्राणी जात नाही...पण मनुष्य मात्र त्यांत पिकलेला तंबाखू आपली आंतडी तुटेपर्यंत ओढतो...विचित्र वाटतें हें सत्य !

तसें हें निर्विकार दृष्टीनें पाहिलें तर त्या शहाणे बाईच्या प्रकरणांत लक्ष घालण्यासारखें असें विशेष काहीं नव्हतें...पण कुटाळ कंपूना...नि पक्षोपक्षीय हितसंबंधीयांना ती एक अलभ्य अशी संधी वाटली ती त्यांनीं आपापलें पुरेपूर हित साधून घ्यायचा निश्चयच केला होता. त्यामुळें सूतिकागृहांत त्या बाईच्या झालेल्या अनास्थेचा विचार करून तसें पुन्हां न होईल याची कांहीं काळजी घेण्यासाठीं संस्थेच्या बोर्डांनें विचार करण्यापूर्वीच आख्या शहरभर तें प्रकरण विशेष भडक रंगानें रंगविलें गेलें...घरोघर तीच चर्चा चाललेली ऐकूं

येत होती आणि ही रंगपंचमी पुरी करून शिमग्याची सांगता करण्यासाठी कुणीहि मागे सरण्याचे चिन्ह दिसेना.....

श्री. शामराव हे हिंदुमहासभेचा कैवार घेऊन आनंदरावांसारख्यावर नाहीं नाहीं ते आरोप करीत हिंडत होते.

“ आतां काँग्रेसवाले बायावापड्यांचे कोऱ्या कागदावर आंगठे घेऊं लागले आहेत. ” असें एका दुकानांत बोललें जात असतांना आनंदराव रस्त्यानें जातांना त्यांचें कांनीं पडलें...काय करणार ? त्यांनीं तें ऐकलेंच नाहीं असें भासवून तें पुढें चालूं लागले.

“ मला ! माहित आहे. कोकणस्थ आनंदरावांची पत्नी देशस्थ आहे. म्हणून त्यांना मूल होऊं नये असें वाटतें...नि त्यांची पत्नी त्या दिवशीं सृत्तिकागृहांत गेली ती...ती तिला आनंदरावांनीं भलतेंच औषध दिलें तें त्यांच्या आंगाशीं आलें म्हणून पाठविली होती नर्सबरोबर...”

आशा म्हणजे मुलासाठीं कोण हपापलेली होती हें आनंदराव नि सुभाताई जाणून होत्या. लोकांनीं हें भलतेंच किटाळ उठविलें याबद्दल त्यांच्या कल्पना सक्तीची तारीफ करायला त्यांची हरकत नव्हती...पण आनंदरावांना जेव्हां कळलें कीं एका वकीलानें आपलें सुपीक डोकें चालवून हा अचाट शोध लावण्याचें महत्कृत्य केले होतें, त्यावेळीं त्यांना वाईट वाटलें...दुसऱ्यावर अशा तऱ्हेचा उग्रतर हेतूचा आरोप केल्याचें दुसरें उदाहरण शोधूनहि सांपडणार नाहीं...खरोखरच ! अशा मानवांना काय म्हणावें हेंच त्यांना समजेना !... वैताग वाटला क्षणभर त्यांना !

नि हीच मानवता प्रगति पथावरून पुढें चालली आहे असें सुबुद्धीनें समजायचें ? कहर आहे ! !

या प्रकरणाचा निकाल लावतांना मुख्य प्रश्न उत्पन्न झाला होता तो मूलग्राही, नि फार महत्त्वाचा होता. सुभाताईना शहाणे बाईनीं तो जबाब आपणवून दिला कीं त्यांनीं तिच्यापासून सक्तीनें आंगठा उठवून घेतला हें सिद्ध होणें अत्यंत जरूर होतें.

मित्र आणि मैत्रिणी

आशा:—औषध असलें कसलें तर सांगा तुमच्यापाशीं—म्हणजे उजवेन तरी मी एकदांची—मला कां हौस नाही, होय ?

सुभाताई:—बाळंत—काढा घेत जा रोज चमचा चमचा !

आनंदरावांना हंसू आवरेना—सुभाताईनीं आपलें हसूं मिष्किलपणानें आवरलें होतें. या थट्टेनें आशा फुरंगटली....

आशा:—नि तुम्ही बालामृत घेत जा म्हणजे आंगावर बाळसें तरी येईल थोडेंसें तुमच्या...अगदी वाळून गेलांत त्या.

आनंदराव:—हें काय आश्चर्य—अग चिडायला काय झालें ?

असं म्हणतात की ज्या शेतांत तंबाखूचें पीक येतें त्या शेतांत हुंगायला—सुद्धां गाढव हा प्राणी जात नाही...पण मनुष्य मात्र त्यांत पिकलेला तंबाखू आपली आंतडी तुटेपर्यंत ओढतो...विचित्र वाटतें हें सत्य !

तसें हें निर्विकार दृष्टीनें पाहिलें तर त्या शहाणे बाईच्या प्रकरणांत लक्ष घालण्यासारखें असें विशेष काहीं नव्हतें...पण कुटाळ कंपूना...नि पक्षोपक्षीय हितसंबंधीयांना ती एक अलभ्य अशी संधी वाटली ती त्यांनीं आपापलें पुरेपूर हित साधून घ्यायचा निश्चयच केला होता. त्यामुळें सूतिकागृहांत त्या बाईच्या झालेल्या अनास्थेचा विचार करून तसें पुन्हां न होईल याची कांहीं काळजी घेण्यासाठी संस्थेच्या बोर्डांनें विचार करण्यापूर्वीच आख्या शहरभर तें प्रकरण विशेष भडक रंगानें रंगविलें गेलें...घरोघर तीच चर्चा चाललेली ऐकूं

येत होती आणि ही रंगपंचमी पुरी करून शिमग्याची सांगता करण्यासाठी कुणीहि मागे सरण्याचे चिन्ह दिसेना.....

श्री. शामराव हे हिंदुमहासभेचा कैवार घेऊन आनंदरावांसारख्यावर नाहीं नाहीं ते आरोप करीत हिंडत होते.

“ आतां काँग्रेसवाले बायाबापड्यांचे कोऱ्या कागदावर आंगठे घेऊं लागले आहेत. ” असें एका दुकानांत बोलले जात असतांना आनंदराव रस्त्यानें जातांना त्यांचे कांनीं पडले...काय करणार ? त्यांनीं तें ऐकलेंच नाहीं असें भासवून तें पुढें चालूं लागले.

“ मला ! माहित आहे. कोकणस्थ आनंदरावांची पत्नी देशस्थ आहे. म्हणून त्यांना मूल होऊं नये असें वाटतें...नि त्यांची पत्नी त्या दिवशीं सूतिकागृहांत गेली ती...ती तिला आनंदरावांनीं भलतेंच औषध दिलें तें त्यांच्या आंगाशीं आलें म्हणून पाठबिल्ली होती नर्सबरोबर...”

आशा म्हणजे मुलासाठीं कोण हपापलेली होती हें आनंदराव नि सुभाताई जाणून होत्या. लोकांनीं हें भलतेंच किटाळ उठविलें याबद्दल त्यांच्या कल्पना शक्तीची तारीफ करायला त्यांची हरकत नव्हती...पण आनंदरावांना जेव्हां कळलें कीं एका वकीलानें आपलें सुपीक डोकें चालवून हा अचाट शोध लावण्याचे महत्त्व केले होतें, त्यावेळीं त्यांना वाईट वाटलें...दुसऱ्यावर अशा तऱ्हेचा उग्रतर हेतूचा आरोप केल्याचे दुसरें उदाहरण शोधूनहि सांपडणार नाहीं...खरोखरच ! अशा मानवांना काय म्हणावें हेंच त्यांना समजेना !... बैताग वाटला क्षणभर त्यांना !

नि हीच मानवता प्रगति पथावरून पुढें चालली आहे असें सुबुद्धीनें समजायचें ? कहर आहे !!

या प्रकरणाचा निकाल लावतांना मुख्य प्रश्न उत्पन्न झाला होता तो मूलग्राही, नि फार महत्त्वाचा होता. सुभाताईना शहाणे बाईंनीं तो जबाब आपणहून दिला कीं त्यांनीं तिच्यापासून सक्तीनें आंगठा उठवून घेतला हें सिद्ध होणें अत्यंत जरूर होतें.

मित्र आणि मैत्रिणी

आनंदरावः—हे पहा दामुअण्णा ! तुम्हीं होता तुमच्या सौभाग्यवती सूतिकागृहाच्या बाहेर व्हरांज्यांत बाळंत झाल्या त्यावेळीं तथें...तुम्हींच ना. मोरेसाहेबांकडून छोट्या नर्सना बोलावून आणलें ? हें सर्व कांहीं खरें होतें. तेंच त्यांनीं आपल्या पहिल्या जबाबांत सुभद्राबाईना लिहून देऊन त्यावर आपला आंगठा खुर्षानें दिला...असें असतांना चौबळ वकीलांपुढें त्यांनीं आपला जबाब कां फिरवला...कां त्या साफ साफ खोटें बोलल्या...?

शक्य तितक्या संयमित आणि आर्जवां स्वरांत आनंदराव त्यांना विचारीत होते....

त्यांची ती उंदरानें खाल्लेली टोपी त्यांच्या भालप्रदेशावर अव्यवस्थित रितीनें उभी होती...त्यांचा कोट छातीवर फाटला होता. हातांच्या बाह्यांच्या दशा बाहेर पडल्या होत्या...नेसूंचें धोतर ठिकठिकाणीं टिगालें लावून नेसण्यां-सारखें केलें होतें तरी तें पार विटकें झालें होतें...दाढी तर दोन आठवज्यांत केली नसावी असें वाटण्याइतकी वाढली होती...आनंदराव त्यांना प्रश्न विचारीत असतांना त्यांच्या डोळ्यांत दिसून येणारी कातर चंचलता...भयभीत अंतःकरण पाहून आनंदरावांना त्यांची दया आली....

आनंदरावः—दूध घ्या दामुअण्णा !

दामुअण्णा तें दूध दोन घटांत घटाघट पिऊन मोकळे झाले...नि उत्तरा-दाखल म्हणून जे ते बोलायला लागले ते चिडून असंबद्ध रितीनें बोलूं लागले. प्रथम आनंदरावांना आश्चर्यच वाटलें...

दामुअण्णाः—आमच्यासारख्या झोपज्यांतून राहणाऱ्या गरीब शिंप्या-कडे कोण वळून तरी बघते कां कधीं ? प्रत्येक सणावारी चमचर्मात मेजवानी झोडणाऱ्या तुमच्यासारख्या सुखवस्तु लोकांना आम्हीं आमच्या मुलाबाळांची कशी पांटे भरतो याची दाद असते का ? आम्हांला आमचीं-मुलाबाळांचीं पोटे भरायचीं असतात. तें आम्हीं खरें बोलून भरूं शकूं असें तुम्हांला वाटतें तरी कसें ? तुम्हीं लेखक असूनहि गरिबांची परिस्थिति कशी असते हें तुम्हांला कळत कसें नाहीं ? आम्हांला भेटेल त्या माणसाला खूष ठेऊन वागावें लागतें. चौबळ वकील आले ते म्हणे भय्यासाहेबांच्या सांगण्यावरून माझ्याकडे आले !

एवढा मोठा वक्रील, रावसाहेबांचा त्यांना पाठिंबा—“ मी खोटें बोलणार नाही ” असें त्यांना बजावणें शक्य होतें का ? त्यांना हवा तसा जबाब त्यांनीं लिहिला. ‘ घरांतून ’ त्यावर आंगठा देववला...हं आम्हां गरीबांवर झालेल्या अत्याचाराची कधींच दाद लागत नसते हें कां मला समजत नाही ? आम्हीं परिस्थितीनें सदैव लाचार—गुलाम असतो जगाचें ! आतां हें तुम्हीं मला दूध पाजलें आहे. पण यापूर्वीं तुम्हांला माझी किंवा माझ्या मुलांची कधींच आठवण झाली नव्हती. नि व्हावी कां ? तुम्हीं कां समाजाला बांधलेले आहां ? वाटल्यास आतां तुम्हाला हवा तसा जबाब लिहून काढा...आणून देतो ‘ घरांतून आंगठा त्यावर ! सांगा—काय करूं मी यापेक्षां जास्त ? तुरुंगांत घालतील घाला म्हणावें, कटकट चुकेल मागची—!

दामुअण्णा शहाण्यांचे हे भावनाविव्दल आत्मकथन ऐकतांना आनंदरावांचा आत्मा व्याकुळ झाला—त्यांचा जीव तळमळत होता...त्यांचे ते असंबद्ध आणि लांबलचक बोलणें बाह्य दृष्ट्या जितकें थोडक्यांत मांडतां येईल तेवढेंच दिलें आहे. तसे ते कितीतरी वेळ बडबडत होते—नि आनंदराव ऐकत होते. त्यांचें ते बोलणें हूं का चूं न करतां ऐकून घेणारा असा पहिलाच श्रोता भेटला असावा दामुअण्णांना आपल्या हयातींत—त्यांनींही बोलतां येईल तितकें बोलून घेतलें. कांहींहि बाकी ठेवली नाही त्यानीं !

शेवटीं झाल्या प्रकारांची दामुअण्णांपाशी जास्त चर्चा न करतां आनंदरावांनी त्यांना प्रेमपूर्वक निरोप दिला—ते दीर्घ श्वास सोडीत घरांत परतले. समोर आशा दिसतांच त्यांचे कळवळलेलें हृदय त्यांना स्वस्थ बसूं देई ना.

आनंदरावः—काय खोटें आहे दामुअण्णा बोलले त्यांत ? कधीं आपण कुणाला उगाच चहा किंवा दूध देत नाही. मुलांच्या पोटांत वर्षे सहा महिन्यांत जाणाऱ्या दुधाइतकें दूध पिण्यासाठीं म्हणून एकदम त्यांचे समोर आलें असतां त्यांचे हृदय भडभडून आलें तें, तें का न यावें ?...त्यांच्या डोळ्यांत आंसवें भरून आली होती ते उगाच नाही. ते जें जें म्हणालें तें तें अक्षरशः खरें आहे. कधीं आपण इतका खोल विचार करतो ? गरीब लोक

मित्र आणि मैत्रिणी

आपल्या आयुष्यांत क्षणा क्षणाला मरत असत'त हें मला आज बरोबर पटलें...

आशा:—कुबेर असला तरी अशा गरीब लोकांना पुरा पडायचा नाही...म्हणून काय त्यांना स्वार्थासाठी खोटे बोलत सुटावें ?

आनंदराव:—काय खोटे बोलले ते ? त्यांना तसें वागणें भाग पडलें.

आशा:—पण आपलें कुठें चुकलें ?

आनंदराव:—गरिबांची दैन्यावस्था आपण समजू शकलों नव्हतां हें चुकलें आपलें !! आपणासारखें मध्यम वर्गीय लोकांची परिस्थिति पण तितकीच खरी आहे !! आपण जरसें जमेल तेवढें सत्य बोलून ते टिकवूं शकतां...पण सर्वच्या सर्व सत्य आपण कधीं बोलूं शकूं का ? शकतो कां ? दामुअणांच्या आजच्या बोलण्यावरून, भग्यासाहेबांसारखा तालुक्याचा अधिकारी सुद्धां खरें बोलूं शकला नाही. खरें तें खरें आहे असें धैर्यानें म्हणूं शकत नाहीं असें नाहीं का कळलें तुला ? मग आपणासारख्यांचा काय पाड ? मनाला साक्षी ठेवून त्रयस्थ दृष्टीनें जरा विचार कर आशा...म्हणजे...!

आशा काय बोलणार ? ती तेथे थोडा वेळ निमूट बसून राहिली होती... आनंदरावांनी विमनस्क स्थितींत शेजारच्या टेबलावरचें एक पुस्तक उचललें. ते त्याचीं पाने चाळूं लागले...त्यांचे आतां वाचन सुरू होणार म्हणून आशा तेथेच दुधाचा रिकामी पेला उचलून घेऊन घरांत निघून गेली.

त्यांचे तेथील गोल टेबलाकडे लक्ष गेलें. त्या पलीकडच्या खुर्चीत आपले दोन्ही पाय उचलून वर मुडपून घेऊन बसलेल्या दामुअणांची मूर्ति त्यांना स्पष्ट दिसूं लागली...ते त्या दिशेकडे बघतच राहिले...नि दुसऱ्याक्षणीं दामुअणा तेथे बसून बोलत असून, आपण तें ऐकत आहों असा त्यांना भास झाला. त्यांचे दिवास्वप्न सुकूं झालें—त्यांच्या त्या कल्पनास्वप्नांतील दामुअणा आपल्या भयकातर आवाजांत बोलत आहेत असें त्यांना वाटलें.

“तुम्हा पांढरपेशांचा आम्हां कष्टकरी गरिबांविरुद्ध कट झालेला असतो. आम्हाला जाव-आशा इच्छा आहेत, आम्हाला पण जगायचेय याची तुम्हा लोकांना दाद नसते...हा तुमचा आळशांचा कारकून वर्ग म्हणजे, आपल्या

दडपणाखाली खडी दाबणारा प्रचंड स्टीम रोलरच नाही का ? आम्हा गरिबांना काहीं न्याय्य बाजू असू शकते याची कल्पनाहि तुम्हाला न शिवण्या इतके तुम्ही अंध झालेले असतां. त्यांच्याकडे अनुकंपा—सहानुभूति बाळगून बघण्याचें बाजूलाच...पण आम्ही यच्चयावत गरीब लोक अशिक्षित, अडाणी, अज्ञ असमंजस—लुच्चे—धर्मभोळे नि पशू आहोंत इतक्या तुच्छतेनें तुम्ही आमच्या-कडे पाहतां. आमचा तुमचा जेथें संबंध येतो तेथें आम्हा लोकांना चिरइन टाकण्यासाठीं अमानुषपणें तुम्ही वागतां हें तुमचें तुम्हालाच कळत नाही. आपल्या पेशां गरीब—दुबळ्या वर्गीला पिळून काढण्यासाठीं एकापेशां एक वर्ग चढाओढ करीत, आपलें अस्तित्व टिकविण्यासाठीं काय वाटेल तें करीत नसतात काय ? असे निरनिराळे समाजाचे थर जोपर्यंत अस्तित्वांत आहेत तोवर मानवतेच्या भवितव्याची सुखकर कल्पना करणें सुद्धां महान् ढोंग आहे—महान् मूर्खपणा आहे. ”

येथे आनंदराव आपल्या तंद्रीतून जागे झाले तो त्यांना समोर दामुअण्णा किंवा दुसरें कोणीही दिसलें नाहीं...ते उठून येरझारा घालूं लागले होते. त्यांचें त्यांनाच चैन पडेना...

कारण त्यांच्या कानांत दामुअण्णांचें बोलणें सारखें दुमदुमत होतें... बुद्धिबळाचा ऐन रंगांत आलेला डाव जरा उधळला जावा तसें त्यांचें आत्मसंतुष्ट नि शांत मन आज उस्कटून गेलें होतें...काहींतरी आपलें चुकलें. बरेंचसें चुकलें असें त्यांना त्यांचें मन खाऊं लागलें...पण तें काय तें नेमकें त्यांना सांपडेना... काहींसा अंधार वाटला त्यांना आपल्यापुढें पसरलेला !

१०

सुभाताई:—मघां येऊन गेलें मी—कधीं आलां तुम्हां बाहेरून ?

मित्र आणि मैत्रिणी

आनंदरावांच्या घरांत शिरल्यानंतर ते दृष्टीस पडतांच त्यांनीं प्रश्न केला. त्यांच्याबरोबर सुशिलाबाई पण आल्या होत्या.

आनंदरावः—तुम्ही काम करून ठेवलंय ना ? निस्तरतोंय तें मी !

सुभाताईः—हंसायला काय झालं ? बसा ना सुशिलाबाई. यांनीं सांगितलें तें खरें का मानायचें तुम्ही ?

सुशिलाबाईः—यांचा शब्द कसा मोडायचा ?

सुभाताईः—भागूबाई ! यांना तुमच्या घरीं येऊं नका असें तुम्ही सांगितलें कां हो ? या आज बोलल्या म्हणून समजलें मला.

आनंदरावः—तसें नाहीं. भय्यासाहेबांच्या संमतीने येत जा म्हणून सांगितलें होतें. माझी दुसरी हरकत असण्याचें कारणच नाहीं.

सुभाताईः—वा ! वा ! वा !! शहाणेच आहांत कीं—भय्यासाहेब घरीं यांना कोणत्या झाडाचा पाला म्हणून वागवतात—इतरांच्या देखत यांना अहो जाहो म्हणतात नि मग...यांचे दुःख यांनाच ठाऊक...त्यांतून मनाला जरा विरंगुळा मिळावा म्हणून त्या येत असत तुमच्याकडे कधीं कधीं ! तो तुमचा हा आडमुठा स्वभाव ! ठीक. बिचाऱ्या आतां डोळे पुसीत बसल्या होत्या घरीं—

सुशिलाबाईः—नाहीं हो आनंदराव.

सुभाताईः—नाहीं तर काय ? यांची आई आजारी असल्याचें पत्र आलेंय आज. तिला भेटायला पुण्यास जाऊं का म्हणून यांनीं भय्यासाहेबांना विचारलें.

आशाः—काय म्हणाले ?

सुभाताईः—म्हणाले रजा मिळणार नाहीं त्यांना.

आनंदरावः—त्यांनी रजा घेणें न घेणें हें त्यांच्या हातीं असतें, माझ्या माहितीप्रमाणें !

आशाः—पण एकट्यांना का पाठवीत नाहीत ते ?

सुभाताईः—ते त्यांनाच जाऊन विचार तूं.

आशाः—अगदींच कसे असे भय्यासाहेब ?

सुभाताई:—नि अगदीच कसे हे आनंदराव असे ? त्यांनी यांना इकडे येऊं नका म्हणून सांगायें ?

आनंदराव:—नि तुम्ही मात्र मला सूतिकागृहाबाहेरच उभे करावें ?

सुभाताई:—माझा प्रश्न नव्हता तेथें. इतर बाळंतीणींना संकोच वाटूं नये म्हणून मी तशी वागलें. तुमच्या घरीं तुमची ही सुशील पत्नी असतांना तुम्हाला भ्यायचें कारण ? भय्यासाहेबांच्या मनाचा तो एक रोग—तो तुमचा हा दुसराच ! लोकापवादाला फार भितां तुम्ही—मग आम्ही किती भ्यावें ?

आनंदराव:—छान वक्त्या आहांत हं ताई तुम्ही.

सुभाताई:—चिडले—चिडले—आनंदराव चिडले—आशा ! चहा तरी टाक बाई.

आशा:—चहासाठीं सबब कशाला हवीयू ?

सुभाताई:—सुशिलाबाई ! तुम्हीच करा आज. तुमचा चहा सर्वांना आवडतो.

आनंदराव:—वा. वा. छान ! छान सूचना आहे ताई तुमची !

सुभाताई:—तेवढ्यासाठीं तरी ! तुम्ही यांना येत जाऊं नका म्हणून सांगायचें नव्हतें...असे पाहतां काय ? मी कशी येतें तुमच्याकडे.

आशा:—नवरा म्हणून जो मालक असतो तो तुम्हांला नाही.

सुभाताई:—त्यासाठीं तरी मी लग्न करून येतें नि चांगली वर्षभर राहतें तुमच्याकडे एकटीच. थांब !

आनंदराव:—माफ करा. ही उगाच धमकी कशाला ?

आशा:—राहा तरी एकदां येऊन. पाहतें मी. मी त्याच वेळीं नेमकी माहेरी जाईन. दादा मला बरेच दिवस बोलावतो आहे नाहीं तरी !... चला इकडची जेवणाची सोय तरी होईल. मला काळजी करायला नको.

सुभाताई:—एहेरे ! आशा पण बरीच पुढें गेलीयू हं ! बरीच शिकवलेली दिसतेय तुम्ही तिला आनंदराव !! अगदीं पाऊलावर पाऊल टाकतेय !

आशा:—मला पोपट समजतां कीं काय ताई ?

मित्र आणि मैत्रिणी

सुभाताई:—नाहीं. या सुशिलाबाईसारखी मैना...

सुशिलाबाई:—ती मैना पिंजऱ्यांत आहे तरी तिला स्वतःचे पंख आहेत की—पडेन—मरेन अशी जबाबदारी घेऊनच ती पिंजऱ्या बाहेर उडू पाहणार.

सुशिलाबाई हंसल्या.

आनंदराव:—आजचा चहा सुंदर होणार ताई. आहांत कुठे ? एक माणूस आज खुर्शीत आहेसं दिसतेंय.

सुभाताई:—नि तें मघाशीं डोळे चोळीत होतें.....पाहिलंत बाई ! नुसत्या स्थलांतराचा परिणाम काय होतो तो ?

असें हें खेळीमेळीचें बोलणें चालू होतें. बोलतां बोलतां सुभाताईच्या बाबतीत कोणी काय काय केलें याचा विचार करायला सुरवात झाली.

आनंदराव:—मी त्या चौबळांकडे गेलों. त्यांनीं मला दाद लागूं दिली नाही. म्हणाले कोणावर अन्याय होणार नाहीं असें मी पाहिन नंतर मी यशवंतरावकडे गेलों.

सुभाताई:—काय म्हणाले ते ?

आनंदराव:—सांगतो. पण तुम्हीं काय केलें ?

सुभाताई:—आज सकाळपासून भय्यासाहेबांना भेटण्याचा यत्न करतेंय मी. सकाळीं ते कामाला गेले होते. आतां कळलेंय कीं ते साडेसातपर्यंत कचेरींतच बसणार आहेत. कांहीं झालें तरी आज मी त्यांना भेटणारच !

आनंदराव:—तुम्हीं जाणतांच कीं बोर्डाचे सभासद पैसेवाल्यांपैकी असून त्यांची निवड अशी कधीं कुणीं केलेली नाहीं. नि जे सभासद भय्यासाहेबांनीं नेमून घेतले ते प्रत्येक जातीचा एक पुढारी म्हणूनच ! कोण कोणाला जबाबदार नाहीं. अशा स्थितींत मी ठरवलें होतेंच कीं भेटायचें तर यशवंतरावांस भेटावें. ते जरी वयोवृद्ध पेन्शनर असले तरी त्यांचा प्रामाणिकपणा नि हार्तीं घेतलेल्या कामाचा जिव्हाळा शंकातीत असतो. सत्य कळेपर्यंत ते निमूट राहतील. पण एकदां कां त्यांना कळलें कीं त्यांचा पाठपुरावा करून विरोधकांच्या चिंघड्या उडवतात ते आपणहून कोणत्या भानगर्बीत पडायचे नाहीत ते ! पण जर का

एकादी न्याय्य बाजू त्यांनी धरली तर त्यांत यश मिळविल्याशिवाय राह्यचे नाहीत ! नांवाप्रमाणेच खरोखर आहेत ते.

सुभाताई:—फार वाहलांत तुम्हीं ! माहीत आहे तुम्हीं लेखक अहां तें. तरी बरें एकहि पुस्तक चांगलें नाही तुमचें !

आनंदराव:—आभारी आहे तुमचा ! यशवंतरावांना कळलेली हकीकत त्यांनी मला निवेदन केली. खुद्द भग्यासाहेबांनीच चौबळ वकीलांना आपल्या घरी बोलावून आणून त्या शहाणेबाईचा असा एक जबाब आनंदरावांपाशी आहे असे सांगितले. त्यामुळेच चौबळ वकील कामाला लागले.

सुभाताई:—त्यांनी असे सांगितले ?

आशा:—त्यांच्यावर विश्वास ठेवून आपण वागलों, त्यांनीच हें किटाळ उठविलें ! गंमत आहे म्हणायची ?

आनंदराव:—यशवंतराव खोटे बोलायचे नाहीत. खुद्द श्री. चौबळ वकील एकदां लहरीत येऊन क्लबमध्ये त्यांच्याची बोलले...गाडीला वेग घेण्यांत आला...आणि उडायची तितकी धूळ उडत गेली...

सुशिलाबाई:—म्हणजे ?

आनंदराव:—पुष्कळ रंग चढेल या प्रकरणाला...मी काँग्रेसवाला आहे, म्हणून सरकारी अधिकाऱ्यांचा मी द्वेष करतो असे वाटतंय त्यांना... सरकारी अधिकाऱ्यांच्या तंत्रानें कोणतीहि सार्वजनिक संस्था चालविली जाऊं नये अशा मताचा मी आहे. हें खरें आहे कारण बहुजन समाजाचा पाठिंबा मिळवतांना ती संस्था लोकशाहीच्या विस्तृत तत्वावर चालविली जाणार आहे याची सर्वांना खात्री वाटायला पाहिजे असे मी मानतो म्हणून सूतिकागुहासाह्या लोकोपयोगी संस्थेचे अध्यक्ष भग्यासाहेबांसारखे सरकारी आहेत त्यामुळे मी त्या संस्थेची बंदनामी करण्यास प्रवृत्त झालों असून ताईच्या मध्यस्थीनें हें प्रकरण शिजविलें. मीच त्याचा वर्तमानपत्रांत गाजावाजा केला. अशा तऱ्हेचा मोठा आरोप माझ्या विरुद्ध बोर्डाच्या सभेंत मांडला जायचा आहे. त्यावेळीं ह्या संस्थेची अब्रु टिकवण्यासाठीं इतर सर्व पक्ष बद्ध परिकर झाले आहेत. ताई ! तुमचे हें

मित्र आणि मैत्रिणी

प्रकरण म्हणजे काँग्रेस विरुद्ध इतर पक्ष असा लढा होऊन राहिला आहे ! बोला आतां !!

असें म्हणत आनंदराव हंसले...

सुशिलावाई:—किती साधी गोष्ट ! पण तिला राजकारणाचें मोठें स्वरूप देण्यांत आलेंय ! लोकांना दुसरी कामेच नसतात कीं काय ? बायकांच्या जन्माला या म्हणावें.

आनंदराव:—नि वनिता मंडळें स्थापा—

आशा:—पण मी म्हणतें भय्यासाहेबांनी निदान असें कां मानावें ? इकडे विचारायचं होतं त्यांनीं एका शब्दाने !

आनंदराव:—कां मानावें ? माणसाच्या अंगावर आलें म्हणजे तो शिंगावर घेणारच.

सुभाताई:—म्हणजे माणसाच्या मनावर शिक्षणाचें कांहीं संस्कार होतच नाहीत असें म्हणावें लागतें...

आनंदराव:—ठोकळ मानानें हें खरें आहे...सांवरीच्या झाडावर पांढरे स्वच्छ बगळे बसले तर त्या काटेरी झाडाला क्षणभर शोभा येईल...म्हणून त्याचे काटे कांहीं कमी व्हायचे नाहीत कीं त्याचीं ती तांबडीं बेढब फुलें सुगंधित व्हायची नाहीत...पण सगळींच झाडे कांहीं सांवरीचीं नसतात—एकाद दुसरें सोनचाफ्याचें पण असूं शकतें.

सुभाताई:—कविता करतां कीं काय तुम्हीं ? वा ! सुंदर—फारच वास सुटलाय हं !

आशा:—गप्प बसा ताई—काय म्हणत होतें मी—हं ! निदान भय्यासाहेबांनीं ताईची बाजू ऐकून तरी घ्यायला नको होती कां ? त्यांचा आपला परिचय इतका खास आहे.

आनंदराव:—ते न्यायाधिश असले तरी त्यांनीं आपणाला न्याय द्याव असें अपेक्षिणें धाष्टर्याचें नाही कां ? तें राहूंया ताई ! तुम्हीं जबाब काय दिला चिटणीसांना लिहून ?

सुभाताई:—काय देणार दुसरा ? अगदीं सरळ सरळ खरें तेंच सांगून मोकळी झालें !

आनंदराव:—मग आपल्याला भ्यायचें कारण नाहीं...पण कोण कोण हजर होते तुमचा जबाब घेते वेळेस ?

सुभाताई:—नगर पालिकेचे चिटणीस होते. नाथूराम शेठ होते. आणि ते काळेलेसे मराठा गृहस्थ-काय त्यांचें नांव बरें-? हं ते देसाई होते.

आनंदराव:—तुमच्याकडे कोण कोण येत असत हें विचारलें त्यांनीं.

सुभाताई:—कोणी येत नसे पुरुष माणूस म्हणून मी सांगितलें.

आशा:—पण तुम्हीं आजारी असतांना सुशिलाबाईंना घेऊन आले होते भय्यासाहेब तुमच्या समाचारासाठीं तीनदां;

सुभाताई:—तें त्यांचें नसतें 'येणें' नव्हतें. नि त्यांना कशाला त्यांत गुंतवा ? स्नेहाचा असा फायदा घेणे बरें नाहीं वाटलें मला.

आनंदराव:—पण मी तुमच्या खोर्लींत पाऊल टाकलें नसतांना माझें नांव मात्र गोवलें गेलें. आश्चर्य नाहीं का ?

सुभाताई:—उघड उघड आपण फिरायला गेलों होतों. तुमचा माझा स्नेह नाहीं असें मी कोणत्या तोंडानें म्हणूं ?

सुशिलाबाई:—जातें बाई मी ? एकाद वेळेस त्यांचा निरोप बिरोप यायचा.

इतका वेळपर्यंत निमुटपणें ऐकणाऱ्या सुशिलाबाई उठून गेल्या. जातांना त्यांनीं एक दीर्घ श्वास सोडलेला सर्वांनीं ऐकला.

आशा:—कसें होणार यांचें कुणास ठाऊक ?

सुभाताई:—काय व्हायचंय ? आणखी दोनतीन मुलें होतील त्यांना. आतांच किती फिकट दिसायला लागल्यात त्या ! तोंडावरचा लालसर तजेला पार उडून गेलाय ! कदाचित् या खेपेला तिला कसला तरी रोग कायमचाच जडेल.

आनंदराव:—नि भय्यासाहेब आपली चाळीशी उलटल्यावर दुसरें लग्न करतील.

मित्र आणि मैत्रिणी

सुभाताई:—पण तुम्ही दोघांही चुकतांय ! अजूनहि त्या किती सुंदर दिसताहेत ! तीन मुलांची आई आहेत त्या हें सांगूनहि खरें वाटायचें नाहीं कुणाला !

आशा:—आपली पत्नी सुंदर आहे हें भय्यासाहेबांना माहित आहे म्हणूनच सुशिलाबाईंची कुचंबणा चाललीय.

सुभाताई:—नि त्यामुळेंच कदाचित ते त्यांना एकादे वेळ गळा दाबून ठार मारतील अशी भीति वाटतेय मला...मत्सर मोठा कठीण असतो...

आनंदराव:—म्हणून तर मी जपत असतो. नि तुम्ही त्यांचा कड घेऊन आलांत !

आशा:—मृदंगाला दुहीकडून मार !

त्या दिवशीं सुभाताई तेथेंच जेवायला राहिल्या. नि सुमारे साडे-आठच्या वेळेला त्या भय्यासाहेबांना भेटण्यास म्हणून निघाल्या.

आशा:—यश येवो ताई तुम्हाला. शकून पाहून बाहेर पडा !

सुभाताई:—छाती नाहीं भय्यासाहेबांची धडधडीत खोटें बोलायची.

त्या पूर्ण विश्वासयुक्त अंतःकरणानें भय्यासाहेबांच्या बंगल्यावर आल्या. सुशिलाबाईकडून कळलें कीं ते नुकतेच जेऊन माडीवर गेले होते.

सुशिलाबाई:—थांबा, बोलावतें त्यांना मी खालीच. काय व्हायचें तें माझ्या देखतच होऊं या.

सुशिलाबाई हें कांहींशा निर्धारानें बोलल्या. त्यांची आजची वृत्ति नेहमीची नव्हती. त्यांच्या मनांत आहे तरी काय याची सुभाताईंना कल्पना येईना. त्यांनीं तडक एका पट्टेवाल्याबरोबर निरोप पाठवून भय्यासाहेबांना खालीं माजघरांत बोलावलें.

ते तेथचा जिना उतरून येत होते. जिच्याच्या रमण्यावर आलेले दिसतांच सुभाताई सांवरून बसल्या.

सुशिलाबाई:—ताई आल्या आहेत आपल्याकडे.

भय्यासाहेब—काय काम आहे ?

रमण्यावरूनच त्यांनीं सुभाताईंना एकदम विचारलें.

सुशिलाबाई—आपल्याशी बोलायचंय त्यांना काहीं.

भय्यासाहेब—पण एवढ्या रात्री माझ्याकडे त्या आल्या ?

भय्यासाहेबांच्या या काहींशा त्रासिक स्वरोच्चारांमागची ओंगळ भूमिका ताईच्या लक्षांत आली.

सुभाताई—काय हो ? तुम्ही मला समजतां कोण एवढ्या रात्री तुमच्यांकडे मी आलेय म्हणून ? संतापलेल्या सुभाताईच्या तोंडांतून हे शब्द काणीं पडतांच भय्यासाहेब चपापले, ते रमण्यावरून खाली उतरूं लागले.

भय्यासाहेब—रागावला कीं काय तुम्ही ? बसा-बसा-बसाना !

सुभाताई—नाहीं म्हटलं तुमच्या बोलण्याचा अर्थ काय होतो ?

भय्यासाहेब—बरं-बरं...काय काम आहे बोला तर खरं !

सुभाताईनी सूतिकागृहावर प्रवाद यावा म्हणून त्या बाईचा जबाब घेतला नव्हता. म्हणूनच, त्यांना येतां आलें नव्हतें तरी त्यांनीं तो आनंदरावां-करवी त्यांना पाहिला पाठविला होता. ही गोष्ट त्यांनीं बोर्डापुढें सांगावी अशी त्यांनीं विनंति केली.

सुभाताई—माझ्या मनांत तसें काहींच नव्हतें म्हणून मी तो तुम्हांला दाखविला...नाहीतर शक्य होतें कां ?

भय्यासाहेब—बरं ! सागेन बोर्डाला मी हें.

सुभाताई—तें सांगायला उद्यांच्या सभेला हजर राहिला हवंय. उपकार होतील तुमचे माझ्यावर ! आजच्या सभेला हजर नव्हतां म्हणून मी पुन्हां तुमची विनंति करतें...

भय्यासाहेब—एवढें काय आहे त्या प्रकरणांत ? भारीच भितां तुम्ही ताई...मी उद्यां हजर राहणार आहे.

सुशिलाबाई—एक गोष्ट विचारूं का ?

भय्यासाहेब—हॅ ! हॅ ! हॅ ? तुम्हांला कशाला हवीय माझी परवानगी ?

सुशिलाबाई—गावांत सर्वांच्या तोंडी झालंय. या जबाबाची हकीकत प्रथम आपणच चौबळ वकीलांच्या कांनीं घालून त्या बाबत तपास करून त्यांना सावध राहण्यास सांगितलें म्हणतात. खरं का ?

मित्र आणि मैत्रिणी

भय्यासाहेबः—कुणी सांगितलें हें तुम्हांला ?

सुशिलाबाईः—पण खरें आहे ना हें ?

भय्यासाहेबः—तुम्हांला काय करायचेंय नसत्या चौकशा करून ?
तुमचें हें काम नव्हें !

असें म्हणून रागावलेले भय्यासाहेब तो जिना चढून निघून गेले. त्यांनीं माघारी वळून सुभाताईकडे पाहण्याचें सुद्धां सौजन्य दाखविलें नाहीं.

सुभाताईः—कशाला धाडस केलंत भलतेंच तुम्हां हें माझ्यासाठीं ?

सुशिलाबाईः—मैत्रिणीसाठीं...नि होय ! !...मित्रासाठीं !

सुभाताईः—कसं हो होणार तुमचें ?

सुशिलाबाईः—घालवून तर नाहींना देत घरांतून ?

दाट-गडद अंधार दिसत होता सुभाताईंना पुढें ! एकहि चांदणी लुकलुकतांना पडली नाहीं त्यांच्या नजरेस ! झाडाचें एक पानहि हालत नव्हतें—वाराही पार पडला होता—रात्र मात्र किररं करीत होती. त्या बाहेर पडल्या.

११

कुठें पाणी मुरलें कुणाला ठाऊक ?...सूतिकागृहाच्या बोर्डाची तांतडीनें भरायची दुसऱ्या दिवशींची सभा एक आठवड्यानंतर आबेगांवच्या नगर-पालिकेच्या कचेरींत भरली होती.

एवढ्या अवधींत ही सारी हकीकत 'कामकरी' या एका राजकीय पक्षाचे मुखपत्रांत येऊन गेली. त्यांत आनंदरावांसारख्या काँग्रेसवाद्यांच्या चारित्र्यावर कलंक आरोपित करणारे असे दोन विस्तृत लेख प्रकाशित होऊन गेले होते.

मित्र आणि मैत्रिणी

ते वाचणाराला आनंदराव हे बदफैली, ढोंगी, नादान गृहस्थ असून शिष्ट म्हणून ते समाजांत वावरत आहेत असे वाटले तर नवल नव्हते. अशा आचारशून्य लोकांचा काँग्रेसमध्ये भरणा आहे. हे महात्मा गांधींची अहिंसा-सत्य ही तत्वे खुंटीला गुंडाळून ठेवतात असे लिहून तिला नागिणीच्या उदाहरणाने लेखकाने आपला लेख संपविला होता.

त्याच सुमारास शामरावांची स्वारी गांवांत, गेला आठवडाभर सारखी हालत होती. कंत्राटी-नोटीशी-वकील पासून तो थेट तांबोळ्याच्या दुकानापर्यंत, खासगी सरकारी डॉक्टरांपासून लोकल बोर्डातील कारकूनपर्यंत त्यांनी आपले मोर्चे मजबूतपणे लावले होते आनंदराव हा घातकी मनुष्य असून त्याने त्या शहाणेबाईचे आंगठे डझनभर कोऱ्या कागदावर उठवून घेतले आहेत. हेड नर्स आणि आनंदराव यांची दोस्ती असून ती त्यांच्याकडे वाटेल तेव्हा उघडउघड जात असते. इतकेच नाही तर आनंदरावही सूतिकागृहांत रात्री बे रात्री जात असतात ! नि नर्सने हे आपल्या जबाबांत स्पष्टपणे कवूल केले आहे. हे सिद्ध करण्यासाठी पुरावा म्हणून नर्सने दिलेल्या जबाबाची नकल ते प्रत्येकाला दाखवीत सुटले होते. असले अनीतिमान लोक ज्या काँग्रेसमध्ये प्रतिष्ठितपणे मिरवतात ती काँग्रेस सर्वांनी सोडून देऊन पवित्र हिंदुसभेच्या निशाणीखाली जमा व्हावे. असे जर आपण धैर्याने नीतीने वागलो तर हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य हा हा म्हणता मिळविता येईल अशा तऱ्हेने बडबडत शामराव आनंदरावांवरचा आपला सूड उगवीत होते. कारण विश्वनाथ काळ्यांना पन्नास रुपये दंड झाला होता.

त्या दिवशी आनंदराव यशवंतरावांना भेटून आले. राजकीय अभिनिवेशाचा अंमल चढलेल्या त्या जातीनिष्ठ बोर्डाच्या आजच्या निकालावर त्यांचे उर्वरित जीवन नि सुभाताईचे पुढील आयुष्य अवलंबून होतं.

सभा भरली...भय्यासाहेव कांहीं जरीच्या कामासाठी महाबळेश्वरास गेले होते. अध्यक्षस्थानी श्री. चौबळ वकील विराजमान झाले...आपल्या हाती असलेल्या जबाबावरून सुतिकागृहाच्या श्री. चिटणीसांनी त्या प्रकरणातील सर्व हकीकत त्या बोर्डापुढे मांडली.

मित्र आणि मैत्रिणी

यशवंतरावः—नर्सबाईचा पहील्या सभेपुढचा जबाब काय आहे ?

चिटणीसः—हा पहा घ्या !

यशवंतरावः—नको-तो तुम्ही वाचून दाखवा-सर्वच्या सर्व-आहे तसा !

चिटणीस तो लांबलचक जबाब वाचीत होते. यशवंतराव तो लक्षपूर्वक ऐकत होते. जबाब वाचून पुरा झाला. श्री. चिटणीस महाशय खुर्चीवर बसले. त्यांनी आपल्या चेहऱ्यावरचा घाम पुसला.

यशवंतरावः—मी काहीं खुलासा विचारुं का चिटणीसांना ?

श्री. चौबळः—विचारा ना !

यशवंतरावः—आपला पक्ष कोणता ?

श्री. चिटणीसः—हें काय विचारणें ? मी हिंदूमहासभेचा कार्यकर्ता आहे हें सर्वांना ठाऊक आहे.

यशवंतरावः—आनंदराव हे काँग्रेस कार्यकर्ते आहेत हें पण गांवाला ठाऊक आहे. खरें ना ? ठीक...या जबाबांतील हकीकत सहीसही 'कामकरी' मध्ये कशी आली ?

श्री. चिटणीसः—मला माहित नाही.

यशवंतरावः—नकी माहित नाही ? बरें ! आनंदरावांचें काय म्हणणे आहे या प्रकरणीं हें अजमावण्यासाठी त्यांचा जबाब घेतला का ?

श्री. चिटणीसः—जरूरी वाटली नाही !

यशवंतरावः—असं ? निदान त्यांच्या पत्नींचा तरी जबाब ध्यायऱ्या हवा होता. कारण शहाणेबाईचा पहिला जबाब त्यांच्या हस्ताक्षरांत होता असें आपण आतांच सांगितलें आहे. आपले म्हणणे सिद्ध करायला तरी त्यांचा जबाब घेणें रास्त वाटले नाही ?

श्री. चिटणीसः—नाहीं घेतला.

यशवंतरावः—मग ते त्यांचे हस्ताक्षर आहे असें आपण कसें विधान करतां ?

श्री. चिटणीसः—शहाणेबाईंनीं आपल्या दुसऱ्या जबाबांत त्यांचेंच नांव घेतलें त्यावरून—

यशवंतरावः—शहाणेबाई कशावरून खरें बोलत आहेत? म्हणून म्हणतो की सौ. वैद्य यांना बोलावून त्यांची बाजू आतां तरी विचारांत घ्यावीशी वाटते का ?

श्री चिटणीसः—बोर्डाची इच्छा असल्यास घेतां येईल.

यशवंतरावः—ठीक—तें पाहूं पुढें....अध्यक्ष महाराज याची नोंद करावी आपण...त्यापूर्वी बोर्डाला माझी अशी विनंति आहे कीं नर्सबाईंना प्रत्यक्ष खुलाशामाठीं बोर्डासमोर बोलवावें—मला वाटतें, हजर आहेत त्या खालीं.

श्री. चौबळ वकीलांनीं नसना वर समेच्या ठिकाणीं बोलावलों. त्यावेळीं श्री. चिटणीस बरान वेळ चुळबुळ करीत असलेले स्पष्टच दिसत होते. सुभाताई आल्या.

श्री चिटणीसः—त्यांना खुर्ची घारे-कुणीतरी—आहे का तिकडे कोण ?

यशवंतरावः—हे पहा बाई ? तुमचें वय काय ?

सुभाताईः—एकूणचालीस.

यशवंतरावः—आनंदराव वैद्यांना ओळखतां तुम्ही ? त्यांचे वय काय ?

सुभाताईः—असेल तिशीच्या आंत.

यशवंतरावः—हे पहा ! हा तुमचा जबाब ! खरें ना ? यांतील चौथ्या पानावरचें नववें वाक्य वाचा पाहूं.

सुभाताईः—वाचतें पण...मी असे नव्हतें वोललों !

यशवंतरावः—मग काय बोललां हाता ? आठवतें कां ?

सुभाताईः—श्री. वैद्य हे त्या दिवशीं सायंकाळीं सृत्तिकागृहापर्यंत आले होते असे म्हटलें होते. आंत आले होते असें मुळीच सांगितलें नव्हतें.

यशवंतरावः—काय हो ! हा जबाब तुम्हीं लिहून घेतला ना ?

श्री. चिटणीसांनीं आपलीं मान होकारार्थीं हालविलीं.

यशवंतरावः—अध्यक्ष महाराज ! आपण आपल्या गांवांतील एक मन्मान्य थोर असे वकील आहां. आपली न्यायप्रियता सर्व जाणतात. आपला

मित्र आणि मैत्रिणी

हा जबाब घेतला गेला त्यावेळीं हजर होतां. खरें काय सांगितलें या बाईंनीं आठवतें आपणांस ? नाथूरामभाई तुम्हीं होतां. मिस्टर देसाई तुम्हीं पण होतां. तुम्हाला आठवत असेल तें खरें खरें उत्तर द्या...सेक्रेटरी मिस्टर तांबे तुम्हीं पण होतां ना ?

यशवंतरावांच्या या आत्मविश्वासयुक्त भाषणाचा परिणाम व्हायचा तोच झाला !

श्री. तांबे:—सूतिकागृहापर्यंत असें सांगितल्याचें मला तरी स्मरतें.

श्री. देसाई:—मलाहि आठवतें तसें !

नाथूरामभाई:— हुं पण एमज धाळूं लुं.

यशवंतराव:—सभासद हो ! अशा रीतीनें एका शब्दाच्या फरकानें गांवांतील एका सभ्य नागरिकावर केवढा घोर अन्याय झाला आहे याचा विचार करा. मला असें मुळींच म्हणायचें नाहीं कीं आपल्या बोर्डाचे सभासद श्री. चिटणीस आपल्या पक्षांघट्टामुळें श्री. वैद्यासारख्या कांग्रेसनिष्ठावर किळसवाणे आरोप सिद्ध व्हावेत म्हणून ' पर्यंतचे ' ' आंत ' करताल ! ते एक होतकरू बकील आहेत. चतुर आहेत. बहुश्रुताहि आहेत. त्यांच्या हातून असें कृत्य झालें असेल असें मला म्हणायचें नाहीं. त्यांनीं आपल्या सूतिकागृहाच्या कार-भारांत राजकारण आणून आपल्या बोर्डाची इभ्रत कमी केली आहे असे मी मुळींच म्हणत नाहीं. ते एक सन्मान्य नागरिक आहेत. आपल्या बोर्डाचे उत्साहि सभासद आहेत. त्यांची कार्यक्षमता वाखणण्यासारखी आहे. त्याबद्दल ते अभिनंदनास पात्र आहेत.

श्री. चिटणीस—अध्यक्ष महाराज ! माझ्यावर हा उघड हल्ला आहे. श्री. चौबळ हे पार्लमेंटरी आहे कांही यशवंतराव ?

श्री. यशवंतरावांनीं पुढें बोलावे.

यशवंतराव—आभारी आहे मी आपला ! सूतिकागृहाच्या हेड नर्सला ताबडतोबीचा हुकूम पाठवून आपल्या घरीं बोलावून घेण्याचा यांना अधिकार आहे का ? रेकॉर्ड आहे ?

श्री. चौबळ:—बाई ! तुम्हीं आतां गेला तरी चालेल.

यशवंतराव—शिवाय आपल्या बोर्डाच्या सभासदांव्यतिरिक्त दुसऱ्या माणसाजवळ नर्सबाईच्या जबाबाची प्रत देण्याचा अधिकार श्री. चिटणीसांना बोर्डांने कोणत्या ठरावान्वये दिला आहे ?

श्री. चौबळ:—तसा ठराव कसा असेल ?

यशवंतराव—तर मग शामरावसारख्यांच्या हातांत त्या जबाबाची बरोबर नकल कशी गेली ? त्यांने ती प्रत्यक्ष मला दाखविली माझ्याकडे येऊन ! मी वाचली आहे ती.

चिटणीस खाली मुंडी घालून गप्प बसले होते.

यशवंतराव:—ठीक आहे ! चिटणीस माझे आरोप नाकबूल करीत नाहीत ! त्यांना अधिक विचारण्यांत माझा सभ्यपणा दिसणार नाही असे मी मानतो. मला या प्रसंगी बोर्डापुढे एवढेच सांगायचे आहे की श्री. वैद्यासारख्या सज्जनांचीं मनें कांहींहि असोत. सूतिकागृहासारखी सार्वजनिक संस्था जनतेच्या प्रतिनिधींच्या हातीं असावी असें वाटते. असो. त्यासाठीं तें तशा अशिष्ट पद्धतीचा अवलंब करतील असें समजणें हा आपल्या मनाचा दुबळेपणा होय.

यशवंतराव अगदीं रंगांत येऊन बोलूं लागले होते. जणूं त्यांची अंतःस्फूर्ति जागृत झाल्याप्रमाणें एकाद्या प्रतिभावान वक्त्याप्रमाणें ते बोलूं लागले होते.

सरकारी नोकरांचीं किंवा सरकारशीं—सरकारी अधिकाऱ्यांशीं संबंधित अशा संस्थातून कामें करणारांची सर्वसाधारण जनतेनें मानलेल्या देशसेवकां-विषयीं भावना शुद्ध असूं शकत नाहीं असा यशवंतरावांचा अनुभव होता. लोकमान्य टिळकांपासूनच्या चळवळ्या लोकांना ते बेजबाबदार आणि कांहींतरी हुळड माजविणारे जहाल वृत्तीचे लोक म्हणून समजत होते. आपली लोकप्रियता वाढावी म्हणून वाटेले त्या मार्गांनें स्वदेशी भक्तीचा टेंभा भिरविणाऱ्या लोकांचे पुढारी आहेत म्हणून सरकारनें दडपशाही करून अशा लोकांना ठेंचून काढायलाच हवे. हे ते मनोदय मानीत आले होते. पण त्यांनीं पेन्शन घेतल्यापासून नोकरांच्या ठरविकांतून बाहेर पडल्यानंतर आजूबाजूच्या समाजांत ते डोळे उघडे ठेवून बघूं लागले होते. अनेक इतर सामाजिक क्षेत्रांत कामें करीत असतांना अशा कांहीं लोकांशीं त्यांचा परिचय झाला. त्यावरून ते चळवळे लोक प्रामाणिक

मित्र आणि मैत्रिणी

असूं शकतात याची खात्री झाली. आणि यशवंतराव स्वतः प्रामाणिक असल्यामुळे विचार करूं लागले.

राष्ट्रीय भावनांनी तळमळणाऱ्या, त्यासाठी येईल तो त्याग करूं पाहणाऱ्या लोकांची सत्कृत्ये जनतेला पटतात. तिचा त्यांच्यावर विश्वास वाढतो. त्यांच्या उलट परकीय सरकारची नोकरी करण्याबाबत जनतेंत तिरस्कार उत्पन्न होतो. अर्थात् त्यांच्यावर जनतेचा विश्वास असत नाही. इतकेंच नाही तर त्यांच्या प्रत्येक कृतीकडे जनता साशंकतेनें बघत असते. ही परिस्थिति बहुतेक सरकारी अंमलदारांची शांति ठिकाणावर ठेवीत नाही. सरकारची नोकरी करणें समर्थनाय आहे असे त्यांना म्हणतां तर येत नाही. नि तसें वाटलें तरी ती सुखासीन जागा सोडण्याचें त्यांना क्षणाक्षणाला जागवत असते. ते लोक ज्यांना वेळीं सरकारी नोकरांच्या संबंधांत त्या त्या वेळीं जरूर म्हणूनच त्यांना मानीत असतात. त्यांत त्यांचा जिव्हाळा नसतो. तें नाटक असतें हेंही ते अधिकारी जाणतात ? सरकारी नोकरांवर अधिष्ठित होणारे अधिकारी सरकारच जेथें जनतेचें हित करण्यास बांधलेले नाही तेथें लोकांचें हित करूं शकत नाहीत, नि अशा वैफल्याची जाणीव सरकारी नोकरांना रात्रंदिन बेचैन करीत असते.

अर्थात् बहुतेक अधिकारी त्या लोकप्रतिनिधींना आततायी म्हणून समजून आत्मवंचनेत गकं द्दोऊन गेलेले असतात. त्या लोकांचे स्वातंत्र्यसंपादनाचे मार्ग चुकीचे आहेत हे वेळींअवेळीं सप्रमाण दाखवून देण्यासाठी अधिकारी वर्ग आपली बुद्धिमत्ता वापरीत असतो. आपली चूक करतो याची जाणीव आपल्या संबंधितांना—किंबहुना आपल्या अंतर्मनाला सुद्धा होऊं नये म्हणून राष्ट्रीय बाण्याची वृत्तपत्रें तत्सम पुस्तके आपल्या घरांतच येऊं नये अशी काळजी मी वाहतो उलट अराष्ट्रीय वृत्तपत्रें वाचून मिळणाऱ्या तुटपुंजा आधारावर तो आपलें आत्मसमर्थन करीत समाधान मानीत राहतो. तेवढेच त्याचें कार्यक्षेत्र राहाते. असा हा अधिकारी वर्ग याच्यापुढें जाऊनहीं वागण्यास कचरत नाहीं जनतेला प्रिय असणारे, त्यांची सेवा करूं पाहणारे त्यागी लोक हे खरोखर दिसतात तसे नाहीत हें हुडकून

मित्र आणि मैत्रिणी

काढण्यासाठी आटापीट करीत राहतो. कोणताहि मानव पूर्ण असू शकत नाही हे त्यांना माहीत असूनहि ते विशिष्ट लोक अपूर्ण, अगदीच सामान्य आहेत हे सिद्ध करण्यासाठी त्या त्या लोकांचे दुर्गुण शोधून त्यांना नि ते ज्या ज्या संस्थांत असतात त्या संस्थांना जनतेच्या दृष्टीने कमीपणा आणण्याचा मार्ग शोधित असतो. अशा रीतीने आपली जागृत अंत-प्रेरणा ठेचून मारीत असलेला अधिकारी वर्ग, आपण, वागतां—बोलतां तेंच बरोबर आहे असें मानून आपली फसवणूक करीतो हा त्यांचा फसवा अहंगंड त्यांच्या मनाला जडलेला भयंकर रोग ठरतो. नि त्यामुळे शेवटीं आपण आपले कुटुंब, नि आश्रित या शिवाय दुसऱ्या विस्तृत भूमिकेवरून जगाकडे पाहण्याचें तो बंद करतो—त्याचे जग अगदीच लहान—व्यक्तिनिष्ठ राहतें.....तो आपल्याच फसव्या विचारांचा तुरुंग करून त्यांत बसून मी नि माझे करीत राहण्यांतच समाधान मानतो...

यशवंतरावः—सभासद हो ! मला इतकेंच सांगायचंय कीं आपण मानतां वा वागतां तेंच समर्थनीय आहे असें जर आम्हीं अधिकारानें म्हणू शकतां, तर तसें श्री. वैद्य यांनाहि म्हणता येईल ! नि हें जर या प्रसंगां आपण जाणलें तर श्री. वैद्य यांनीं गेले पंधरा वीस दिवस सोसलेल्या मानहानीचे नि मानसिक यातनांचें परिमार्जन होईल असें मला वाटतें.

श्री. चौबळः—तें असो ! या आपणापुढच्या प्रकरणाचा निकाल काय लावायचा ?

यशवंतरावः—मला वाटतें, याच्यामागील कारस्थानाचा विचार न करतां नर्सवाईचा राजिनामा मंजूर करावा.

सुभाताईंनीं तें सूतिकागृह स्थापन झाल्यापासून उर्जितावस्थेला आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला म्हणून त्यांना दोन महिन्यांच्या पगाराची प्रॅच्युइटी देण्यांत आली,

यशवंतरावः—कोणत्याहि नर्सनें सूतिकागृहाच्या कामाशिवाय बोर्डाच्या अध्यक्षीच्या परवानगीवांचून बाहेर जातां कामा नये. असा एक नियम करून तो गृहाच्या बोर्डावर लावावा.

मित्र आणि मैत्रिणी

यशवंतरावांची ही सूचना मोऱ्यांच्या मर्मस्थानी झोबली. पण ते कांहींच बोलू शकले नाहीत.

सूतिकागृहाच्या नर्सवर ठपका ठेवण्यासाठी भरलेली गाजलेली ती सभा त्यांचा गौरव करून संपली.

यशवंतरावः—मला खात्री आहे. तुम्हीं आपली दृष्टि जरा साफ ठेवून जगाकडे पाह्यला लागाल ! काय हो ?

जिन्यावरून उतरत असतांना यशवंतराव त्या चिटणीसांना उद्देशून बोलले...

त्यांनी कांहींच उत्तर दिले नाही म्हणून यशवंतराव मात्र मुद्दाम हंसले.

१२

शिमगा गेला तरी कवित्व राहतेंच ! चिंच खाल्ली—ती पचूनहि गेली, तरी दांत आंबलेले राहतातच कांहीं काळ ! तसेंच ते नर्स प्रकरण आंबेगांवांत इतके गाजल्यानंतर, त्याचा बोर्डाच्या सभेत सोक्षमोक्ष लागला तरी आनंद-रावांवर व्हायचे ते आरोप होतच होते. धडाडून पाऊस पडून जातो, कमकुवत माणसांच्या हृदयांत कंप उठविणारे मेघाचे गडगडाट होऊन जातात...विजा कडाडतात...तरी सुद्धा पाऊस थांबल्यावर एकादे वेळेस इंद्रधनुष्य दिसून मनाला आल्हाद व्हायचा संभव असतो. निदान रम्य अशी हिरवळ नजरेंस पडून झाले तरारून टवटवीत झालेली दिसतात ते बघून आपली मनस्थिति टवटवीत व्हायचा संभव असतो.

पण या लोकापवादाच्या—नि मनमानेल त्या चर्चेच्या कचाट्यांतून आनंदराव लवकर सुटतीलसे दिसलें नाहीं.

उलट आनंदरावांनीं भय्यासाहेबांसारख्या आपल्या स्नेह्याला मध्यस्थां घालून लोकशाहीच्या थापा मारून ज्या संस्थेला अजूनपर्यंत त्यांनीं विरोध दर्शविला त्याच संस्थेला अडीचशें रुपये देणगी दिली आणि श्री. चौबळ वकीलांच्या मदतीनें हें प्रकरण आपसांत तडजोडीनें मिटविलें नाहींतर त्या व्यभिचारी आनंदरावांची खैर नव्हती. असें शामरावांसारखें कज्जेदलाल महान् उद्योगी लोक गांवांत बोलत फिरतच होते.

कोठल्याहि तऱ्हेनें कोणावर दडपण न आणतां आपली न्याय्य बाजू बोर्डाच्या सभासदांनीं मान्य केल्यानंतर एवढा शिमगा गर्जत असलेला पाहून आनंदराव उद्दिग्भ झाले. क्षण भरच त्यांचा मानवावरील विश्वास कमकुवत झाला. पण नाहीं, दुसऱ्याच क्षणां यशवंतरावांची त्यांना स्मृति झाली.

आनंदराव, यशवंतरावांना भेटण्यासाठीं दुसऱ्या दिवशीं जाणार होते ते या मानसिक व्यग्रतेमुळें लांबणीवर पडले...ते आज रोजीं त्यांना भेटले.

आनंदराव—मी आपला अत्यंत ऋणी आहे !

यशवंतराव—अरे बाबा ! तुझे चारित्र्य जर ठीक नसतें तर माझ्या बोलण्याला कुणीच किंमत दिली नसती—

दोन दिवसांनीं सुभाताई, त्यांना भेटण्यासाठीं गेल्या...त्या गेला आठवडा-भर तापानें आजारी पडल्या होत्या.

सुभाताई—तुमची मी कशी उतराई होळं ?

यशवंतराव—बाई ! माझे ऐकाल का ? तुमचें मन कितीहि निर्मळ नि कितीहि खिलाडू असो...लोकांना नांवे ठेवायला जागा मिळेल असें आपले वागणें—निदान अशा शहरच्या ठिकाणीं-ठेवायला पाहिजे. माझे म्हणताऱ्याचें ऐका !

सुभाताई—पण मी सांगतें—आनंदराव आंतून बाहेरून निष्पाप आहेत. त्याचे संस्कार शुद्ध आहेत. अशा परिस्थितीतहि माझ्यासारख्या ना नात्याच्या ना गोत्याच्या अशा एका अबलेला बहिण मानून आपला पाठिंबा दिला. त्यांनीं मला नशिबाच्या हवालीं केलीं नाहीं ही त्यांची थोरवी नाहीं कां ?

मित्र आणि मैत्रिणी

यशवंतराव—मला माहित आहे ! एकादी व्यक्ति कितीहि थोर पदावर असली म्हणून ती थोर असतेच असे नाही.

आनंदराव जीवनाला डावलणारे नव्हते आली परिस्थिति मनाला फसवून खोटेनाटे बोलून दूर सरणारे नव्हते किंवा जगाला नांवे ठेवात, आल्या प्रसंगाने खचून जाऊन मार्गे सरणारे नव्हते—न्याय्य गोष्टीसाठी अखेरपर्यंत लढत राहणाऱ्या वृत्तीचे ते होते. पण भय्यासाहेवांसारखे अधिकारी आपल्या अधिका-राला चिकटून राहण्यासाठी आपला मोठेपणा टिकवण्यासाठी जीवनापासून पार पळून जातात. कोणत्यावेळी ते कसे वागतील, कुणाला फशी पाडतील याचा नेम नसतो त्यामुळे त्यांचा समाजाशी संबंध राहात नाही. नि त्यांना आपले अस्वित्त्व टिकवण्यासाठी आपल्याच वृत्तीचे—आचाराचे ढोंगी सांप्रदायाचे लोक जे असतील त्यांतच मिसळणे अपरिहार्य ठरते...नि असे लब्धप्रतिष्ठित लोक अंमलदार, सरकारी नोकर, थकले भागलेले वकील भांडवलवाले स्वार्थी व्यापारी या वर्गांमध्येच जास्त असतात त्यांना अर्थात पैशाची ददात नसल्यामुळे आपल्या मनोरंजनासाठी निरनिराळ्या युक्त्या प्रयुक्त्या शोधून काढतात...आणि विशेष म्हणजे या समाजापासून फारकत झालेल्या लोकांचा रोज जमून चकाट्या पिटांत काळाचा अपव्यय करण्यासाठी म्हणून एक अड्डा तयार होतो तेथे ते खाणेपिणे टेनिस कोर्टे सुरू करतात.. नि तेच हे समाजाचे आदर्श त्या अड्ड्याला “क्लब” हें नांव देतात:—अर्धागवायु झालेल्या दुर्दैवी माणसाने जसे अर्धे आंग गळून गेलेले असते, तसाच कांहींसा हा समाजातील वर्ग अगदी अमून नमून सारखाच झालेला असतो त्याचा समाजाला कांहीं उपयोग तर नाहीच, उलट भारमात्र वाहवा लागतो...आणि यांतच या वर्गाला आपल्या वर्चस्वाची खात्री वाटत असते, आपण म्हणजे देवाचे लाडके निवडक चिरंजीव समजून स्वतःला यशस्वी, धन्य समजून घेत असतात...

नि आपल्यापेक्षा जगांत कोणीहि वरचढ असतां कामा नये आपल्या कर्तृत्वाने एकाद्या माणसाने आपले वैशिष्ट्य दाखवतां कामा नये अशा कारवाया त्यांतल्या त्यांत हे लोक करीतच असतात...आंबेगांवांतून आनंदराव वैद्यांना

मित्र आणि मैत्रिणी

उठवून लावायचा डाव हा त्यांतलाच एक मामुली नि रोजचाच प्रकार होता पण तो फसला. कांहींसा त्यांच्यावर उलटला.

सुभाताईनीं एक भला मोठा मेवामिठाईचा कंरडा यशवंतरावांच्या नातवांसाठीं पाठवून दिला...यापेक्षां निरपेक्ष यशवंतरावांची उपकृति त्या कशा व्यक्त करणार ?

मध्यंतरी पाऊण महिना तसाच गेला, मधून मधून गांवांतील लळांत सुभाताईना ऐकावें लागतच होतें; तरी सुद्धां त्या आनंदरावांकडे मधून मधून खेप टाकून जात. पण त्या अवर्धांत सुशिलाबाई त्यांना भेटल्या नाहींत कीं त्या आनंदरावांकडे फिरकल्याहि नाहींत.

सुभाताईना वाटे कीं, जावें एकदां सुशिलाबाईना भेटावें. पण भय्या-साहेबांचें त्या दिवसाचें तुटक वागणें त्यांना आठवलें म्हणजे त्यांचा स्वाभिमान जागृत होई, त्यांच्या स्त्रीमनाला पीळ पडे आणि त्या त्यांच्याकडे जाण्याचा विचार डोक्यांतून हुसकून लावीत.

पण सुभाताईचा नाइलाज झाला. त्यांची आंबेगाव सोडून जायची पाळी आली. ती तारिख निश्चित झाली. त्यांना राहवलें नाहीं. पुण्याला निघून जाण्याच्या आदल्या दिवशीं त्या सुशिलाबाईना भेटल्या.

बिचाऱ्या सुशिलाबाई! बऱ्याच अशक्त झालेल्या दिसत होत्या!! त्या मैत्रिणींनीं आपापलीं हृदयें मोकळीं केलीं—

सुभाताई:—नि आपल्या वनिता मंडळाचें काय करायचें तुम्हीं अशी मनाशीं हाय खाल्ही तर ?

सुशिलाबाई:—माझ्यासाठीं का तें काढलें होतें ? माझ्या लौकिका-साठीं नव्हतें तें. जाईना चुलींत ! मला नाहीं जमायचें आतां—यकलें या कटकटीला.

सुभाताई:—आशेला सांगा ! ती चालवील तें पुढें.

सुभाताईना सूतिकागृहांत लौकर परतायचें होतें...तेथील सारी चिजवस्त आटोपून रात्रीं जेवण्यासाठीं आनंदरावांकडे यायच्या होत्या म्हणून त्या उठल्या.

मित्र आणि मैत्रिणी

सुशिलाबाई:—खरं का हो हें ताई ? माझ्याच्यानें एकघत नाहीत जगाचीं कुजबुजणीं. म्हणे गेल्या महिन्यापासून त्या कार्शाकरांची यमू हवेसाठीं महाबळेश्वरास राह्यला गेली आहे ? काय झालेंय हो एवढें तिला ?

सुभाताई:—जाऊं देत ! तुम्हीं कां भितां ? नि काळजी तरी कसली करतां ? पुरुष काहीं आपल्या मुलाबाळांच्या आयांना एकदम टाकात नाहीत. कायमच्या मोलकरणी सोडून दिल्या आहेत का कुणी ?

सुशिलाबाई:—शोभते कां त्यांना हें ?

सुभाताई:—तुम्हीं विचार करकरून हा प्रश्न सुटणार नाही जरा सुद्धां !

त्या दिवशीं रात्रीं आनंद आशेचा निरोप घेऊन जातांना कांहींसा उलट प्रकार घडला. आशा स्फुंदत होती.

सुभाताई:—तुम्हीं होतां—म्हणून मी बचावलें आनंदराव—यशवंतराव माझ्या परिचयाचे थोडेच होते ? खरं सांगू ? तुम्ही नसतां तर जीव देऊन व्हावें मोकळें या काचांतून असें दहादां मनांत येऊन गेलें.

आनंदराव:—वा-वा. वा ! बरं केलंत जीव दिला नाही तो—नाहीं तर माक्षी खैर नव्हती.

सुभाताई:—फार छान झालें असतें ? छान तुमच्या मागें जन्माचें शुक्रकाष्ठ लागून राहिलें असतें...आनंदरावांच्या भानगडीमुळें एका नर्सनें जीव दिला असें म्हणायला बरी जागा झाली असती लोकांना.

सुभाताईना आपलें मिस्कील हसूं आवरलें नाही. त्या हसूं लागल्या म्हणून आनंदरावहि हसूं लागले नि मग आशेला दुसरा मार्गच नव्हता त्यांच्या त्या आनंदांत सामील होण्याशिवाय !

आशा:—पुन्हा केव्हां येणार गरीब आंबेगांवला ताई ?

सुभाताई:—बरें ग हें तुझे गरीब गांव—छान धिडवडे काढीत होतें माझे...जन्माची आठवण राहिल मला.

आशा:—येणार नाही वाटतें इकडे पुन्हा कधीच ?

सुभाताई:—येईन फक्त तुझ्या डोहाळ जेवणाला—

आशा:—डॉबल तुमचें—कशांत कांहीं नाहीं—नि आंबेगांव सोडून गेल्यानंतर.

१३

आनंदरावांच्या नांवाने सुभाताईचे पडिले वडिले पत्र आले होते. त्यांत त्यांच्या सदाशिव पेठेंतल्या घराचा अर्धा हिस्सा त्यांना मिळाला असा कोर्तातर्फे झालेला निकाल त्यांनी कळवला होता. आणि विनाकराव सुटून येऊन ते आपल्या धाकट्या भावाकडे कांहीं दिवसांसाठीं गेले असून ते पुण्यास परत येतील. तेव्हां त्यांचा परिचय करून घेण्यासाठीं नि सुभाताईच्या खास घरच्या पाहुणचारासाठीं उभयतांनीं पुण्याला आले पाहिजे असा त्यांत जिव्हाळ्याचा आग्रह फक्त केला होता.

आनंदरावांवर आलेल्या तोहमतीत त्यांचे वजन विशेष घटले नाहीं हें हळू हळू त्यांना कळून आले ! पूर्वीची त्यांची प्रतिष्ठा कायम असून पूर्वीइतकेच लोक त्यांना मानीत आहेत. तें प्रकरण जोंपर्यंत ताजें होतें तोपर्यंत लोक तें आठवूं शकले. आतां ते इतिहासजमा झाल्याकारणानें तें मनांत ठेऊन किंवा उकरून काढून आठवीत बसण्याची जरूरी वाटण्यासारखें त्यांत कांहींच नव्हतें हें लोकांनीं पण ओळखून ठेवले होते.

झाल्या गोष्टी होऊन गेल्या. भग्यासाहेबांकडून कधींकाळीं त्यांना चहाचें बोलावणें येईल असें वाटतहि नव्हतें. तरीपण विचान्या सुशिलाबाईंना कोंडल्यासारखें वाटत असावें नि त्यांची नि आपली भेट होऊं नये याचें त्यांना

मित्र आणि मैत्रिणी

वाईट वाटे. पण आपणहून त्यांना निरोप पाठवून आपल्या घरी बोलावून घेणे त्यांच्या भावनेचा आणि हिताचा विचार करतां आशेला योग्य वाटले नाही.

कशामुळे तें नकळे ! भय्यासाहेबांची आंबेगांवाहून बदली झाली असल्याचा तांतडीचा हुकूम त्यांना तारेनें मिळाल्याचें आनंदरावांना कळलें. आपली बदली अचानक झाल्यामुळे भय्यासाहेब संत्रस्त झाले होते. आपल्याविरुद्ध कोणी कसला अर्ज केला तर नाहीं ना अशी त्यांना जबर शंका आली होती. म्हणून ते आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना भेटण्यासाठीं ताबडतोब बाहेर गांवीं निघून गेले होते.

तीं संक्रांत होती. तरीपण सुशिलाबाई आल्या नाहीत नि आशा पण त्यांना भेटण्यास गेली नाही. दुसऱ्या दिवशीं किंक्रांत असल्यामुळे भय्यासाहेबांचे सर्व पट्टेवाले दुपारपासून तो “ सणाचा दिवस ” म्हणून रजा काढून निघून गेले होते. ही संधी साधून भर दुपारीच सुशिलाबाई आशेला भेटण्यास आल्या होत्या. पाहतात तो तिला ताप भरून आला होता. आनंदराव तिच्याजवळ बसून कांहींसं वाचून दाखवीत होते.

आनंदरावः—या या—म्हटलें आमच्यावर रागवलां वाटतें !

सुशिलाबाईः—मी कशाला रागवूं ? तुम्हीं जाणतांच सारें ! बंदी झाली आहे मला घराबाहेर पडायला ! हिचा साधाच ताप आहे ना ?

आनंदरावः—मलेरिया आहे सकाळीं उतरतो.

सुशिलाबाईः—ताईचें आलें होतें कां पत्रबित्र ?

आनंदरावः—गेल्यापासून आले होतें त्यांचे खुशालीचे एक पत्र... तुमचें कसें काय चाललेंय अलिकडे ?

सुशिलाबाईः—वा ठीक चाललेंय की माझें. त्यांच्यासाठीं दररोज निरनिराळें फराळाचें करून ठेवायचे ! रोज ब्रिज खेळायला येणाऱ्यासाठीं चहाचीं आधणें तयार ठेवायचीं ! दोनवेळचा स्वयंपाक करून आनंदानें त्यांना, मुलांना जेऊं घालायचें त्यांत मुलांचे होय नव्हे—सारें कांहीं ठीक चाललेंय ! आणखी काय हवें असतें गृहिणीला ?

आनंदरावः—असें कां ? प्रकृति बरी नाही वाटतें ?

सुशिलाबाई:—दोन पायांवर उभी आहे तोपर्यंत सर्व कामे केली पाहिजेत.

आशा:—पण सैपाकीण कां ठेवीत नाही ?

सुशिलाबाई:—घरांत सैपाकी असला म्हणजे स्त्रिया आळशी होतात. हें जसे त्यांचें मत आहे तसेच माझे आहे असे आल्यागेल्यांना सांगावे लागणें मला. मी तिकडची बायको आहेना ?

आनंदराव:—मला वाटतें भय्यासाहेबांकडे पाहण्याचा तुमचा दृष्टिकोन बराच क्लृप्तित झालेला दिसतोय. मी तर त्याला कारणी नाही ?

सुशिलाबाई:—भलतेंच कांहीं तरी !

आनंदराव:—तुम्हीं येथून जाणारच आहां. तत्पूर्वी मला एकदोन गोष्टी तुमच्या कानावर घालायचा माझा इशदा होता. राग तर नाहीना यायचा ?

सुशिलाबाई:—बोला म्हणजे मी तुमच्यावर खूप रागवेन—ओरडेन भांडेन सुद्धा—हं बोला !

आनंदावांना हसूं आंवरलें नाही.

भय्यासाहेबांच्या कांहींशा लहरी आत्मनिष्ठ दुटप्पी नि मत्सरी वागण्यामुळे सुशिलाबाई त्यांना मनांतून दोष देत असणार ! ते एक मोठे अंमलदार असूनहि सर्वसाधारण माणसाप्रमाणे विवेकांचे सुद्धा वागणें त्यांच्याकडून होत नाहीं हें सुशिलाबाईच्या मनांत येत असणारच.

आनंदरावांनी तो विषय काढून त्यांना मानसशास्त्र दृष्ट्या ते सर्व कांहीं समजावून सांगू लागले. त्यांनी अनेक लहान थोरांची उदाहरणें घेऊन मानव हा अनेक विध विसंगत वृत्तींचा कसा समन्वय आहे, कोणता वृत्ती कोणत्या वेळी फोंफावून जोर करील याचा नेम नसतो, आनंदरावांच्या व्यक्त होणारी सत्प्रवृत्ति ही खरीखुरी आहे की तकलुफी आहे हें त्यांचे त्यांनाच सांगतां यायचें नाहीं, कोणत्या प्रसंगां माणसाची आस्मिता तीव्रतेनें जागी होऊन स्वार्थ हाच त्याचा एकमेव हेतु बनेल हें अजमावतां यायचें नाहीं वगैरे गोष्टी त्यांनी चर्चित्या त्या दृष्टीनें त्यांना आपल्या पतीविषयीं इतकी अप्रीति वाट-

मित्र आणि मैत्रिणी

प्याचें कारण नाही हे त्यांनीं सुशिलाबाईंना पटविलें. त्यांचा संसार—त्यांच्या मुलाबाळांचा संसार, सुखी व्हायचा असेल तर त्यांनीं आपल्या पतीवरचें प्रेम लवमात्र ढळूं देतां कामा नये, हें त्यांनीं त्यांना कांहींशा विस्तारानें विषद करून सांगितलें. मनुष्य कधींच देवत्व पावूं शकत नाही. निसर्गाचा नियमच अपूर्णत्वानें सिद्ध होतो. म्हणून ज्यांच्याशीं पती म्हणून वागायचें आहे त्यांच्या गुणसमुच्चयाकडे बघून पत्नीनें समाधान मानून घेण्यांत तिच्या जीविताचें कल्याण आहे. भय्यासाहेब हे तालुक्याचे अधिकारी आहेत. त्यांना सर्व लोक मानतात तसें आपणहि मानायला शिकून त्यांची आत्मनिष्ठा सुखविष्याचा यत्न केला पाहिजे. नव्हे तसे त्यांच्याशीं वागणें हें सुशिलाबाईंचे कर्तव्य ठरतें वगैरे अनेक विचार आनंदरावांनीं त्यांना सुनाविलें.

सुशिलाबाईः—पण उघड उघड वैगुण्यें दिसत असतांना माणसानें आपले मन साफ कसे ठेवायचें ? कसें शक्य आहे ?

आनंदरावः—अशांची कीव करून आपलेंच वागणें वाजवी ठेवावें म्हणजे त्या वागण्याचा परिणाम केव्हां ना केव्हां त्यांच्यावर झाल्यावांचून राहणारच नाही !

सुशिलाबाई जरा वेळ स्तब्ध बसून राहिल्या.

सुशिलाबाईः—कण्व ऋषींचा आश्रम सोडून जाणाऱ्या शकुंतलेला जसा कण्वमुनींनीं हितोपदेश केला तसा मी आंबेगांव सोडून जातांना तुम्हीं करीत आहां हें मी विसरणार नाहीं.

आशाः—शकुंतला कण्वाची मानलेली मुलंगी होती.

सुशिलाबाईः—मग मी यांची कोण ? तुम्हींच सांगा !

त्यांच्या या भाबड्या नि सरळ प्रश्नाचें उत्तर द्यायची जरूरी आनंदरावांना वाटली नाहीं.

भय्यासाहेबांनीं खाजगी खटपट करूनहि त्यांची बदली कायम ठरली. ते आंबेगांव सोडून साताऱ्यास निघून गेल्यास एक महिना उलटून गेला होता.

आशाः—सुशिलाबाईंचा परस्परांच्या खुशालीचा पत्रव्यवहार चालूं होता.

इतक्यांत एके दिवशीं सुभाताईचे आनंदरावांना तांतडीचें पत्र आलें. त्यांनीं त्या उभयतां पतीपत्नीला ताबडतोब बोलावून गुरुवारीं दुपारीं पुण्यास हजर व्हा असा हुकूम फर्माविला होता—पकडवॉरंटच होतें तें !!

१४

ठरलेली मेल जशी ठरलेल्या वेळीं नेमकी स्टेशनांत घुसते. त्याप्रमाणें आशा आनंदराव सुभाताईच्या घरांत शिरले. • पाहतात तों त्या एकाद्या नव्या नवरीप्रमाणें सजून उभ्या असलेल्या त्यांनीं पाहिलें. या जोडप्याच्या स्वागतार्थ त्या हंसतच पुढें आल्या.

सुभाताई:—हे विनायराव ! हे आनंदराव वैद्य—त्यांच्या सुशिल पत्नी सौ. आशावतीवाईसाहेब. बाकी सांगितलें आहेच परस्परांना...आनंदराव ! आज मी सौ. जोग व्हायचें निश्चित केलें आहे. कार्य समारंभ पार पाडण्यास श्रीसमर्थ आहेच...हे पद्दा आनंदराव ! तुम्हीं लेखक, कसे काय नि हजार प्रश्न तुम्हीं मला विचारूं लागणार असें दिसतेंय ते आपण रात्रीं निवांत बोलूं. तोंपर्यंत स्नान उरकून घेऊन माडीवर तुम्हां दोघांसाठीं एक खोली तयार ठेवली आहे तींत जाऊन आराम करा ! जा बरं !

असें म्हणत सुभाताईनीं त्यांच्याकडे पाठ फिरविली मुद्धां. त्यांचें लग्न वेळेवर उरकलें. रात्रीचीं सुग्रास जेवणें होऊन पाहुणे सुस्त पडले होते. त्यांतल्यात्यांत वेळ काढून सुभाताई विनायकरावांसह आनंदरावांच्या समाचारासाठीं आल्या.

मित्र आणि मैत्रिणी

आशा:—बोले तैसा चाले, त्याचा वंदावीं पाऊलें.

सुभाताई:—घाला तर नमस्कार बघूं !

आनंदराव:—म्हणजे तुम्हांला खरें वाटलें कीं काय ?

मुंबईत गोरेगांवकरांच्या चाळीत असल्यापासून सुभाताईचें प्रेम विनायकरावांवर जडलें होतें. त्याचवेळीं त्यांचा विवाह झाला असता पण सुभाताईच्या शांतीचें लग्न व्हायला अडचणी उत्पन्न होतील या कल्पनेनें त्यांनीं आपला निश्चय लांबणीवर टाकला. मध्यंतरी हा भलताच प्रकार घडला नि विनायकरावांना तुरुंगवास घडला.

आनंदराव:—खरी काय हकीकत आहे विनायकराव ?

सुभाताई:—सांगा ना—हरकत नाहीं !

विनायकराव:—चंद्राचा नवरा दारु प्यायला होता. तो शुद्धीत नव्हता. ती त्याच्याबरोबर जायला तयार नव्हती नि जायचें म्हटलें तरी तो कुठें नेणार होता ? त्याला ना घरदार—अर्थात् तिनें तें नाकारलें. त्यावेळीं बेभानपणें “ भावाशीं संसार करतेस × × × ” असें बोलूं नये तें बोलून गेला. आपल्या नशिवाला दोष देत सदाची चिडकी बनलेली चंद्रा संतापली, तिने तेथील घोपटणें उचललें नि मी तिला धरण्याच्या आंत तिनें त्याच्या टाळक्यांत सटकलें. तो जो पडला तो उठलाच नाहीं. जणूं मरायला त्याला निमित्त हवें होतें...तें सारें मी माझ्यावर घेतलें...

आशा:—बऱ्याच आंतल्या गांठीच्या आहां ताई तुम्हीं—दाद लागूं दिली नाहींस या अर्जुनांची !

सुभाताई:—चाळीतली सुभद्रा मी ! आमचें काय विशेष असायचें ?

आशा:—पुढें करणार कीं काय नोकरी ?

सुभाताई:—होय. यांची करणार आहे ! अगदीं मनोभावानें करणार आहे राहिले किती दिवस आमचे ? मिळेल तो आनंद माणसानें भोगलाच पाहिजे ना ? तुमचेंच ध्येय आहेना तें !

विनायकराव:—माणुसकीनें वागून परस्परांच्या सहवासांत सुख मानून जगणें हीच जीवनाची एकमेव आनंदाची शीतल छाया आहे.

सुभाताई:—तशी माणुसकी आनंदरावांच्यापार्शी भरपूर आहे हं ! नि त्यामुळे आबेगांवांत त्यांच्याविषयी नाही नाही ते उठविले होते लोकांनी !

आशा:—कशाला त्या दुष्ट आठवणी ?

विनायकराव:—समंजस स्त्री पुरुष एकत्र येतात, त्याचा योग्य अर्थ लावण्याची पात्रता नसते सामान्य लोकांत...नि मत्सर ही प्रमुख बाब असते असल्या लोकापवादांच्या मुळाशी !

आनंदराव:—पण त्या लोकांचे संस्कार उच्च दर्जाचे असतात असे तर नाही म्हणायचे तुम्हांला ?

विनायकराव:—इतक्या कडवटतेने वागून जगाला तुम्ही ठोकरा दिल्यात की ते जग तुमच्यासाठी खडे खणीत राहते.

आशा:—पण आपल्या हिंदुसमाजातच का अशी हीन वृत्ति आढळते ? स्त्रीपुरुषांची मैत्री अमंगल का आहे ? असे सहवासप्रिय स्त्रीपुरुष परस्परांशी वागतांना आपली मने, भावना, हृदये काय खुंटीवर टांगून ठेवून वावरतात ? केवळ दोन पाय नि धड घेऊनच का तीं माणसे फिरत असतात ? त्या शरिराच्या आंत त्यांच्या माणुसकाला शोभा देणारे असे कांहींच का नसते त्यांच्यापार्शी ? नि इतकी का स्वस्त असतात स्त्रीपुरुष ?

विनायकराव:—आम्हां लोकांचा ती चूक आहे. पूर्वी हिंदु धर्माचे अधिष्ठान त्यागावर होतं. म्हणून स्त्री-पुरुष यांच्यातील निसर्ग भेदांकडे पाहूनच समाजाने प्रतिबंध जारी केले. तो काळ पार बदलला ! पण आपली दृष्टि निवळली नाही. निसर्गाच्या मंगल कार्यांचे आम्ही जेवढे आजपर्यंत विडंबन केलेंय तितकें कोणाहि परधर्मीयाने केलें नाही.

सुभाताई:—पण भय्यासाहेब कांहीं अशिक्षित सामान्य गृहस्थ नव्हते !

आनंदराव:—त्याचें कारण मी सांगतो. तुम्हां तिघी जणींशी वागतांना त्यांचा मत्सर जागा झाला. मला चारिष्यहीन ठरविले म्हणजे आपोआप आपण मोठे ठरवो असा कयास बांधून ते प्रकरण त्यांनीं पेटविले...आपल्या पत्नीवर आपले वजन राखण्यासाठी ही सारी धडपड होती त्यांची !

मित्र आणि मैत्रिणी

सुभाताईः—सुशिलाबाई आज आल्या असत्या तर दुधांत साखर पडली असती...पण हें भय्यासाहेबांना पटायला हवें !

आशाः—भय्यासाहेब ! दिसायला किती नम्र-बोलायला किती लाघवी—पण कमाल आहे हं त्यांची !

आनंदरावः—पावसाळ्यांत भर पाण्याने वाहणारे नाले पाऊस संपला की रोडावतात—नि उन्हाळ्यांत त्या नाल्यांतल रूक्ष दगड—खडकाळ कातळ दिसतात—पाहवत नाहीं तें दृश्य...पण पुन्हा पावसाळा आला की तोच खडकाळ मार्ग असतो पाण्याचा खळाळून वाहण्याचा !

सुभाताईः—पुरे की कविराज !

विनायकरावः—उद्यां आहेतच की हे...बोळूं हवे तेवढे !

आनंदरावः—कशाला त्रास घेतां ? इथंच पथाच्या पसरायला सांगा तुमच्या रामाला—बसूं बोलत झोपा लागेपर्यंत—आमची हरकत नाही.

सुभाताईः—पण माझी आहेना !

आनंदराव ओठांतल्या ओठांत हंसत असल्याचें पाहूनच सुभाताईनी उत्तर दिलें...पण त्या जराशा लाजल्याच ! तेथें विनायकराव होते हें त्या विसरल्या होत्या—एक क्षणभरच !

सुभाताईः—कारण या रोग्याकडे पाहिलें पाहिजे—ना ? किती वाईट झालेय आशा...नाज बाई लौकर...नाहींतर उद्यां तापानें पडून राहिलीस तर...

आनंदरावः—नर्सला शोधायला जायला नको—!

सुभाताईः—आबेगांवांत मी आहे असें समजून आशेच्या शुश्रूषेला येण्यास एका पायावर तयार आहे.

१५

घरीं जडलेला आशेचा मलेरिया, तिची पाठ सोडीना. पुण्यास सुभा-
ताईच्या लग्नासाठी आल्यापासून आनंदरावांनी पुण्यासच आपला मुक्काम ठोकला
होता. तेथील एक होमिओपॅथिक डॉक्टरांचे औषधोपचार आशेला चालू होतें.
तिला तात्पुरता गुण आला होता. म्हणून आणखी एक आठवडा ते पुण्यासच
राहणार होते.

इतक्या अवकाशात विनायकरावांचें नि आनंदरावांचें चांगलेंच मेलकूट
जमलें. विनायकराव चाळीशा उलटून गेले होते तरी त्यांचे विचार ताजे,
काळाला अनुरूप होते. नव्हे आपल्या कल्पनाशक्तीनें ते भविष्यकालांत नजर
टाकून त्याप्रमाणें विचार करण्याची संवय आपल्या मनाला त्यांनीं लावून घेतली
असल्याचें आनंदरावांना समजून आलें होतें. त्यामुळें त्यांची वृत्ति अगदीं
एकाद्या नवजवानाप्रमाणें तल्लक होती. आशावादी, खिलाडू होती ! जीवनाकडे
बघण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन सुदृढ होता. त्यांचा मानवी समजसपणा विशाल
होता. अर्थात् तरुण आनंदरावांशीं त्यांची मैत्री जमण्यास मुळींच वेळ
लागला नाहीं.

आशा जरी दर दोन दिवसांनीं बिछान्याला खिकून राहू तरी आंबे-
रावाला असतांना तिनें आनंदरावांच्या वागण्यांत कांहीं तरी फरक पडत
असल्याचें ओळखलें होतें...

आणि तो फरक तीं उभयतां पुण्यास आल्यापासून तिनें पूर्णपणें पाहिला
होता. त्यांना दोनतीनदां त्याविषयीं तिनें विचारून पाहिलें. “ पण कुठें काय ?
कांहीं नाहीं ” असें म्हणून आशेच्या प्रश्नाला आनंदरावांनीं बगल
दिली होती...

ते आज आपल्या एका लेखक मित्राला भेटायला गेले होते. नि उलट तो
त्यांचा मित्र त्यांना सुभाताईच्या घरीं भेटण्यास आला होता. चहा वगैरे

मित्र आणि मैत्रिणी

झाल्यानंतर ते दोघेजण फिरायला म्हणून बाहेर पडले ते रात्री नऊ वाजून गेले होते तरी परत आले नाहीत. अर्थात् या तिघांना त्यांची काळजी वाढू लागली होती.

आनंदराव उशिरा का होईना, एकदांचे आले. निमूटपणे जेवले नि ओटीवर टाकलेल्या आरामखुर्चीवर पडून राहिले. त्यादिवशी आशेला ताप आला नव्हता. त्यामुळे सुभाताई आशा-विनायकरावांसह तेथे उपस्थित झाल्या.

आनंदराव आज विचारलेल्या प्रश्नांची नेमकीच उत्तरे देऊन स्वस्थ वसू पहात होते. त्यांच्या बोलण्यातील मोकळेपणा नि आर्जव पार निघून गेले होते.

त्या तिघांचे तसेच कांहींतरी बोलणे चालू होते. पण त्या बोलण्याला रंग भरेना....त्यांतील औपचारिकपणा सर्वांनाच भासू लागला.

विनायकराव—काय झालं तरी काय तुम्हाला ?

आशा:—बोलाल तर कळेल तरी आम्हाला. कुढायचं किती ?

सुभाताई:—कुढेनात कुढले तर-सांगतील आपोआप सारे कांहीं ? केव्हा तरी !

आनंदराव:—केव्हा तरी कशाला आतांच सांगतो. उगाच आडपडदा कशाला ?

सुभाताई:—पण नमनाला घडाभर तेल जळून गेले ना !

आशा:—मला वाई काळजी वाटतेय. मां तर चुकले नाही ना कांहीं ? सांगाना काय तें लौकर !

आनंदराव:—अंबेगावांतील त्या शहाणेवाई प्रकरणापासून खरे म्हटले तर कधी चैन पडले नाही मला...आपण विनाकारण त्यांत गोविले गेलो असलो तरी असा आमच्यावर आरोप येऊन तो नाशाबित करीत बसायला लागावे यांत आपले कुठे तरी चुकत असावे असे मला मनोमन वाटत होते... पण तें काय तें समजले नव्हते मला—

आशा:—पण लोकांच्या तोंडाला कोण हात लावणार ?

आनंदरावः—आत्मवंचना आहे ही—लोकांनी तरी आपलेंच नांव कां घ्यावें ?

सुभाताईः—कुणाचें तरी घेतलें जाणारच होतें...तुमचा माझा परिचय—आशा आपल्या हस्ताक्षरानें त्यांत गुंतून गेलेली म्हणून तुमचें नांव पुढें आलें—!

आनंदराव—तें निमित्त झालें, पण तें घंतांना आपलें पूर्वांचें जीवन, चारिष्य लोकांनी ध्यानीं आणून आपल्यावर तसा आरोप करणें गैर आहे याचा विचार त्यांना कां सुचला नाही ? तो त्यांना करावासा वाटला नाही यांतच आपलें चुकतेंय कुठें तरी...

विनायकरावः—हें फार गूढ बोलत आहां...तुमच्या चारिष्याची थोरवी लोकांनी ओळखावी इतकें प्रभावी जीवन तुम्हांला घालवितां आलें नाही असेंच ना तुम्हांला म्हणायचंय ?

आनंदरावः—अगदीं बरोबर आहे विनायकराव...नि निदान यापुढें आपलें जीवन ज्यास्त प्रभावी कसें होईल याचाच विचार माझ्या मनाला त्रास देत आहे. कारण त्या प्रकरणात ज्या यातना भोगल्या आहेत त्यानें मी खूप शिकून नि शिकून निघालोंय.

आशाः—असं काय एवढें शिकलां तुम्हीं ?

सुभाताईः—कसले शिकताहेत ? तोंडच्या वाफा आहेत या !

आनंदरावः—लोकांत मिसळून त्याची सेवा करीत राहणें हेंच आपलें जीवन यशस्वी करण्याचें महान् विद्यापीठ होय. त्यांत जे अनुभव मिळतात, त्या माणसांना यशोगिरीकडे नेणाऱ्या पायऱ्या ठरतात...जो मनुष्य लोक-सेवेच्या प्रत्यक्ष मार्गाबाहेर राहतो, लोकांत येऊन मिसळत नाही त्याच्या हातून कांहीं व्हायचें तर नाही...पण त्याची व्यक्तिगत उन्नति पण खुंदून जाईल.

सुभाताईः—तुम्हीं लेखचरें छान देतां हे मला माहीत आहे आनंद-राव ! पण हें करणार कसें काय तुम्हीं ? तुमच्या सुखाच्या, आनंदोत्पत्तीच्या कल्पना मला माहीत आहेत.

आनंदरावः—आपलें जीवन हे आनंदानें जगण्यासाठीं आहे. दुसऱ्या कोणाच्या आड येणार नाही अशा सुखभोगांवर आपला निसर्गसिद्ध हक्क आहे.

मित्र आणि मैत्रिणी

आल्या परिस्थितीत आनंद मानून—नव्हे तो उत्पन्न करून मनाला उल्लसित ठेवावें. सतत आनंदी रहावें ही कष्टसाध्य—पूर्व संस्कारमय कला आहे. मनुष्य कितीहि पदवीधर असला तरी त्याला जर ही सूक्ष्म दृष्टि नसेल तर तसें जगणे त्याला साधणार नाही—कारण ती आनंदीवृत्ति रक्तारक्तांत मुरावी लागते—शरीरांतून ती उत्क्रांत व्हावी लागते.

सुभाताई:—बरं—मग ?

विनायकराव:—बोलूं या त्यांना पुढें...

आनंदराव:—या आनंदी जीवनाचा विचार मी अजूनपर्यंत व्यक्ति निष्ठ-तेनें आत्मीयतेनें—किंबहुना स्वार्थी वृत्तीनें केला. मी माझ्याच आनंद निर्मितिसाठीं जगलों—ती साध्य व्हावी म्हणून झगडलों...पण तसेंच इतरांना जगायचें असतें—त्यांचाहि सुखावर तितकाच हक्क असतो हें आपण कधीं मान्य केले होते कां ? त्या बिचाऱ्यांना आपल्या हक्काचें सुख मिळत नाहीं—मिळवितां येत नाहीं—म्हणून तें त्यांना मिळवून द्यावें असें वाटून आपल्या सुखी जीवनाला गौण स्थान देऊन त्यांची वकीली स्वीकारून त्यांच्यासाठीं झगडावें असें कधीं आपल्या मनांत आले होते का ?

विनायकराव:—नाहीं—बरं मग ?

विनायकराव आनंदरावांच्या विचारांचा उफाळून येणारा ओघ ऐकत बसले होते. त्यांना त्यांत जिज्ञासा वाटूं लागली...आनंदराव जरी कांहीं नवीन सांगत नव्हते, तरी त्यांची विचारसरणी योग्य मार्गावरून प्रवास करीत आहे याची त्यांना खात्री वाटली...

आनंदराव:—मी त्याच गोष्टीचा विचार करीत आलोंय महिनाभर—पहा बरोबर वाटतंय कीं काय तें तुम्हाला !—

विनायकराव:—बोला ना...

सुशिक्षित मनुष्य आपल्यापुरतेच एक लहानसें काल्पनिक जग तयार करतो ! प्रेमळ पत्नीशीं लग्न करून आपले कुटुंब म्हणजे एक बारिकसें वर्तुळ तो त्यांतच तयार करतो...आनंदरावांसारख्यांच्या बाबतींत वाचन लेखन—निमनन...ही आनंदोत्पत्तीचीं साधनें होती. आपल्या कुटुंबीय प्रिय माणांच्या

सहवासांतून जो वेळ मिळतो तो अशा रीतीने घालविल्यास, लोकांशीं मिसळण्यास यांना कधीं वेळ मिळणार ? अर्थात् ते समाजापासून—ते व्यक्तिसः कितीहि बुद्धिमान—निरुपद्रवी—चारिद्र्यशील, किंवाहुना उपकारशील असले तरी—दुरावतात हें सत्य कबूल केलें म्हणजे लोकांनीं त्यांच्याविषयीं आपुलकी कां दाखवावी हा प्रश्न उत्पन्न होतोच... आनंदरावांवर संकट आलें असतांना त्यांना मदत करण्यापेक्षां त्यांची गंमत पहात बसण्याची लोकांची उपेक्षा बुद्धि यांतूनच निर्माण झाली आहे... अनायासानें झालें तेवढें कधींकाळीं लोकांचें तुटपुंजें हित आनंदरावांनीं केलें असेल... पण ज्या एका हिरिरीनें त्यांनीं सुभाताईना पाठिंबा देऊन आपल्या मित्रत्वाला जागले त्याच तळमळीनें ते जनतेतील किती लोकांशीं वागले ? नुसते आपणांस आवडलेल्या पसंत पडलेल्या आपल्या स्वभावाशीं जुळणाऱ्या निवडक व्यक्तींचीच मैत्री आपण संपादतो. बाकीच्या आपल्या आजूबाजूच्या लोकांचें काय ? ते आमच्या बुद्धीच्या वृत्तीच्या संस्कारांच्या पातळीवर येऊं शकत नाहींत म्हणून ते तुमच्या मित्रत्वाला, संरक्षणाला कसे मुकतात ?

आनंदरावः—आपल्या मित्रांचे वर्तुळ मोठें करणें—आणखी मोठें करणें—तरीहि मोठें करणें यांतच त्या व्यक्तीच्या जीवनाचा विकास आहे असं मला वाटूं लागलें. पटलें! म्हणून मी लोकांचा, भोंवतालच्या जनतेचा—तुम्हा सर्वांचा आहे तसा मित्र होऊं इच्छितों... पण तें कसें तें मला समजत नव्हतें—समजलें नव्हते.

आशाः—तें कसें काय ?

आनंदरावः—लोकांचें दारिद्र्य वाढत चाललें. जगांत जगण्यास लागणारी त्यांची शक्ति नाहींशी होत चाललें—मानवाच्या मनांत उपजत असलेली प्रतिकार वृत्ति, झगडण्याची हिरिरी, अगदींच मंद होऊन शेवटच्या पायरीच्या टोकाला येऊन बसली—त्यांच्या मनाला, विचाराना... आणि इतर आकांक्षाना वाव देण्यासारखी भूमिका नसल्यामुळे, आपापसांतील तेंढ—झगडे—स्वार्थ, वाढून तेंच त्यांचे जीवन होऊन राहिलें असल्यामुळे, समाजांत बारीक बारीक असे हजारां थर बनून राहिले आहेत. त्यांच्या वाया चाललेल्या

मित्र आणि मैत्रिणी

बुद्धीचा, शक्तीचा उपयोग कांहींतरी भरीव कार्याला लावायला पाहिजे... म्हणून यच्चावत सर्व लोकांना पाहिजे असलेले स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या भूमिकेवर लोकांना एकत्र आणले पाहिजे... स्वातंत्र्य मिळाले—म्हणजे उत्पादन वाढेल—बेकारी जाईल—मुखसोई वाढतील—हळू हळू मर्वांना सुख मिळेल अशी परिस्थिति होईल. अतएव मामुली स्वार्थाला—हेव्यादाव्यांना वाव मिळणार नाही—हळू हळू जनतेचा दृष्टि शिक्षणाने—प्रचाराने विस्तृत होत जाईल; समंजस... सहिष्णु बनत जाईल... आणि मग समाजांत बारीक बारीक संघर्ष उत्पन्न व्हायचे थांबतील.

विनायकरावः—हे रामराज्य केव्हां यायचंय ?

आनंदरावः—केव्हां येईल हा विचार करीत त्यासाठी झगडायचं नाही ही माणुसकी नव्हे—बुद्धीला पटव्यानंतर—नुसता विचार करीत बसण्याने निष्क्रीयता येते... कांहींतरी कृति ही केलीच पाहिजे म्हणून... म्हणून...

आशाः—म्हणून लोकांत मिसळले पाहिजे—

आनंदरावः—नुसने मिसळून चालायचं नाही. त्यांचा मित्र बनून जायला पाहिजे. आतांच सांगितले की जनतेतील छोट्या छोट्या वर्गातील क्षुल्लक कारणांकरतां लढे सतत चालतात. त्यांच्या शक्तीचा अपव्यय मोठ्या प्रमाणावर चालत असतो—त्यामुळे आपापसांत फूट पडत जाते—दुर्ही वाढते अर्थात्च त्या जोरावर परकीय सरकार येथे आपणांवर राज्य करते...

सुभाताईः—हे सर्व लोकांना कसे पटवणार ?

आनंदरावः—त्यासाठी एक वर्तमानपत्र काढावेसे मनांत येत होतें. तो बेत मी आज निश्चित केला... माझ्या लेखनशक्तीचा असा सुदुपयोग करून जे कांहीं लोकहित साधेल ते साधण्याचा यत्न करण्याचा निश्चय करून मी घरी परतलोंय.

सुभाताईः—पण तुम्हा लोकांचे मित्र व्हायचं बोलत होतां. शिक्षक व्हायचं नव्हे.

आनंदरावः—लोकांचीं सुखदुःखे—लोकांवर होणारे अन्याय वेशीवर टांकण्यासाठी वृत्तपत्र हेच प्रभावी साधन आहे. लोकांच्या गाऱ्यांच्याची दाद

मित्र आणि मैत्रिणी

लौकर लागावी म्हणून वृत्तपत्रच उपयोगी पडते. अशा रीतीने लोकांच्या कल्याणासाठी चाललेले पत्र पाहून लोकांची माझ्याकडे बघण्याची वृत्ति निवळेल आणि हळु हळू त्यांच्याशी एकजीव होऊन त्यांची सुखदुःखे ती आपली मानून मला वागता येईल...नि मला लोकांपाशी प्रवेश मिळविण्यासाठी वृत्तपत्रच उपयोगी पडेल. अर्थात् त्यांचा मी मित्र म्हणून विश्वास संपादन केल्यावर आणखी काय पाहिजे ? नि ते साधले म्हणजे लोकांच्या लडाऊ वृत्तीचा उपयोग करून घेण्यासाठी त्यांच्यापुढे स्वातंत्र्य प्राप्तीचे—कांतीचे एकमेव ध्येय ठेवणे, त्यांना त्यासाठी कार्यप्रवृत्त करणे सोपे जाईल, असे मला वाटते.

आशा:—नि असे करतांना सरकारी रांपाला बळी पडावे लागेल तें !

आनंदराव:—तो अनुभव सर्वच लहानमोठ्यांचा आहे ! मिऊन कसे चालेल ?

आशा:—बाई ! माझं कसं होईल ?

सुभाताई:—इतर लोकांचे जसे होईल तसे तुझे ! तू त्यांची पत्नी म्हणून तुझ्यासाठी राखीव असे प्रेम उरणार नाही बरं का यापुढे आनंदरावांपाशी—ते आतां जनतेचे होणार आहेत. जनता त्यांची होणार आहे !

विनायकराव:—कठीण मार्ग आहे हा आनंदराव...पण तुम्हांला माझी मदत लागली तर आनंदाने देईन मी.

सुभाताई:—अध्या ! मग लग्न कशाला केलंत—बरें होतां, होतात तसे !

विनायकराव:—आनंदरावांचे मित्र म्हणवून घ्यायला आपणास जागा नको का ?

आनंदरावांना त्या रात्री झोंप लागेना. त्यांच्या मनांत अनेक विचार येऊन जात होते. ते त्या एका गोष्टीचा हजार बाजूनी विचार करीत असताना या कुशावरून त्या कुशीवर तळमळत होते.

आशा निजली नव्हती. तीहि विचार करीत एका कुशीवर पडून राहिली होती...तिला अखेरीस राहिले नाही.

मित्र आणि मैत्रिणी

आशा:—मी एक सांगू का...

आनंदराव:—झोपली नव्हतीस...? कायतें बोल ना !

आशा:—आपणांस पैशांची मदत लागेल, नाही ?

आनंदराव:—बरं, मग ?

आशा:—माझे दागिने आहेत ते.....

१६

हिवाळा येतो...कडकहि होतो...त्याप्रमाणांत हिमालयावर बर्फाचा खच पडत असतो—पण हिवाळ्यानंतर उन्हाळ्याचा कडाका येतोच. त्या उन्हाच्या तप्ततेनें तें सांचलेले बर्फाचे कडे नि डोंगर पार वितळून जातात...या प्रक्रियेने हिमालयाच्या आसपास राहणाऱ्या जनतेचें काय हित होईल तें होवो...पण गंगा—सिंधू—ब्रह्मपुत्रा या नद्यांना उन्हाळ्यांतहि पूर येऊन कांठाच्या दोन्ही तर्फां भरून पाणी वहात असतें—नि त्यामुळे त्या त्या प्रांतांतील जनतेला उन्हाळ्यांतहि शीतल पाणी मिळतें त्यानें बागाईती फुलतात—पिकें उत्पन्न होतात—नि सर्व प्राणीमात्रांची तृषा पण तृप्त होते.

आनंदरावांवर आलेल्या प्रसंगांतून त्याचें मन बाहेर पडतांना अशा कांहींशा प्रकारचा त्यांच्यावर परिणाम होईल हें कल्पनेबाहेरचें वाटण्यासारखें झालें...त्यांना आपल्या जीवनांत आतां नवीन जोम, उत्साह वाटूं लागला. पूर्वी अज्ञ, अशिक्षित, गरीब जनतेचीं ते कांठ करीत असत...आतां तीं जनता अज्ञ अशिक्षित नि गरीब राहिली हा त्यांचा दोष नसून राज्यकर्त्यांचा—नि

तज्जन्य परिस्थितीचा दोष हे त्यांना समजलें—शिवाय सुशिक्षित सुज्ञ वर्गांनी तिला सुधारण्याचा प्रयत्न न केल्यामुळे तो दोष कांहींसा पांढरपेशा लोकांचा होय असें त्यांना वाटूं लागले. गरीब जनतेचा राग करण्यापेक्षा, त्यांना कळत नाही म्हणून “गाढव” म्हणण्यापेक्षा ज्या कांहीं शिव्या घ्यायच्या असतील त्या आपण आपल्यालाच मोजून घ्याव्यात हेच आपल्या अद्यावत पापक्षालनाचें परिमार्जन ठरेल हे त्यांना मनोमय पटलें...

त्यासाठी या सर्वसाधारण अज्ञानी, असंस्कारी लोकांवर, वेळेला दया दाखवूनहि भागत नसतें. दया दाखवणाऱ्या माणसाची साधनें आणि परिस्थिति संपन्न किर्ताहि असली तरी त्यांच्या मर्यादा ठरलेल्या असतात, त्या मर्यादेबाहेर तो दयाळू सदगृहस्थ जाऊं शकत नाहीं नि मग ज्यांच्यावर तो दया दाखविण्यास असमर्थ ठरतो त्या लोकांत त्याच्याविषयी गैरसमज होणे अपरिहार्य ठरतें.

त्यासाठी जो कांहीं प्रयत्न करायचा असेल तो मोठा नि मूलग्राही असावा याची आनंदरावांना खात्री पटली होती—नि त्यांनी शोधलेला उपाय कितपत यशस्वी होईल याचा मनाशीं ते विचार करून अंदाज—अडाखे बांधात होते...

पण म्हणतात ना...“छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवंति.” अडचणी त्यांची पाठ सोडीतात. आशेला इतके दिवस पुण्यास राहूनहि वाटावे तसे बरे वाटत नव्हते...तिच्या मलेरियाचें निर्मूलन झालें नाहीं...म्हणून ते आपल्या कल्पना आणि बेतबातासह तिला घेऊन कांहीं दिवसासाठी हवापालट व्हावा म्हणून धौम महाबळेश्वरास येऊन राहिले.

आपले वृत्तपत्र काढण्यासाठी खरेदी करावयाच्या मुद्रण यंत्राबाबत त्यांचा पत्र व्यवहार चालू होता. आणि पुण्यास किंवा मुंबईस जें कांहीं त्या बाबत मामुली करावयाचें होतें तें विनायकरावांनी आपल्या अंगावर घेतलें. अर्थात् आशेला बरे वाटतांच ते आंबेगांवला जाऊन नंतर छापखाना खरेदी करून आणण्याचें त्यांनी निश्चित करून टाकलेंच होते.

मित्र आणि मैत्रिणी

आशेला तेथची थंड नि उत्साहक हवा चांगली मानवली होती. तेथें आल्यापासून तिला ताप कसा तो मुळीच आला नाही...आलेली अशक्तता जावी म्हणून त्यांनीं तेथे एक महिनाभर राह्यचें ठरविलें. नि त्याप्रमाणें त्यांना तेथें येऊन पाऊण महिना लोटूनहि गेला होता—

एके दिवशीं दोन प्रहरीं एक कृश नि मध्यम उंचीचीं वाई आनंदरावांच्या तेथच्या बिऱ्हाडीं येऊन उर्भा राहिली...त्यांच्या बिऱ्हाडाचा दरवाजा उघडाच होता त्यामुळें ती स्त्री सरळ-निःसंकोचपणानें आंत शिरली.

स्त्रीः—अग्या—लक्ष नाही वाटतें ? सारखें वाचन कसलें चाललेंय—?

आनंदरावः—कोण...तुम्ही, नि इथें कशा ?

स्त्रीः—ओळखलें कीं नाहीं मला—?

आनंदरावः—वा ? सुशिलावाई ! तुम्हाला मी ओळखणार नाहीं असें कधीं तरीं व्हांविलें ? बाकी बराच फरक पडलायू तुमच्यांत इतक्या थोड्या अवधींत !

सुशिलावाई—होय ना ! पण आशा कुठे आहे ?

आनंदरावः—तिचा आतांच डोळा लागला असवा. म्हणून मी इथें वाचीत पडलों होतो...तो हा अलभ्य लाभ झाला—

सुशिलावाईः—मलाच अलभ्य लाभ घडला. खरें म्हटलें तर—

आनंदरावः—पण इकडे कुठें ?

सुशिलावाईः—आलेंयू तुमच्याकडे पाहुणी—चालेल ना ?

आनंदरावः—थांबा—तर मग पाय धुवायला गरम पाणी आणतों... या आंत, आंत या, आशेला उठवितों.

सुशिलावाई आंत गेल्या. आशा उठून बसली—त्यांना पाहून तिला आश्चर्य वाटलें. नि अत्यानंदहि झाला—

सुशिलावाईः—अजूनहि आशेचे डोळे चमकदार दिसत आहेत आनंदराव. मलेरीयानें तिचें कांहींसुद्धां चोरलें नाहीं...

आशाः—नि तुमच्या आंगावरील बाळशाची कुणी केली चोरी.....?

सुशिलाबाई:—आजारी होतें दोन महिन्यापूर्वी...जुळें झालें होते पण नशिबाने—

आशा:—अयाईSSS...

सुशिलाबाई:—बरें झालें एकदाचें ! त्या व्यापांतून सुटलें...बरं आपले पुढच्या वेळेपर्यंत तीन एके तीन हा धडा घोकीत बसायला...

आशा:—फारच कावलेल्या दिसतां तुम्ही !

सुशिलाबाई आपल्या वृद्ध आईला घेऊन तीर्थयात्रेसाठीं कालच धौम महाबळेश्वरास आल्या होत्या, त्यांच्या आईला आपल्या कन्येशिवाय दुसरें कोणी जवळचे आप्त नव्हते म्हणून सुशिलाबाईना आईच्या इच्छेसाठीं बरोबर यावे लागलें...त्यांचा गोकर्ण, वाई वगैरेचा प्रवास आटोपून त्या महाबळेश्वरास आल्या होत्या. भय्यासाहेब रजा काढून साताऱ्याहून त्यांना महाबळेश्वरास येऊन भेटणार होते. तेथून त्यांना बरोबर घेऊन पुढें हरेश्वरचें क्षेत्रदर्शन घडवून नंतर पुण्यास जाऊन सुशिलाबाईना घेऊन साताऱ्यास परतणार होतें... तोंवर येथे भय्यासाहेबांच्या ओळखाच्या एका बडव्याकडे त्यांचा मुक्काम पडला होता...तेथे सुशिलाबाईना आशा आनंदराव तेथेंच असल्याचें दहा मिनिटा-पूर्वी कळलें—म्हणून त्या तशाच त्यांना भेटण्यांस आल्या.

सुशिलाबाई:—तूं येथे आली असशीलशी कल्पना नव्हती मला...बरं झालें. अचानकपणें आपली भेट झाली...किती आनंद वाटला म्हणून सांगूं तुला आशा...खरंच !

सुशिलाबाईच्या आनंदाची कळी बरीचशी फुलली, ती पूर्वीच्या मोकळेपणानें बोलत होती...आनंदराव तेथून आंत निघून गेले.

त्या मैत्रीणींच्या गप्पा होताहेत तों त्यांनीं तीन कप चहा वनवुन आणला. महाबळेश्वरास दुपारचा चहा तेच करीत असत.

सुशिलाबाई:—हें हो काय ? तुम्ही अगदीं ताळ सोडलांत ?

आनंदराव:—मग काय पाहुण्याला कामाला लावावयाचें ?

सुशिलाबाई:—जा गडे ! तुम्ही मला पाहुणी समजतां ?

आशा:—बरं तर जातां जातां तुम्ही करून पाजा आम्हाला. बरेच

मित्र आणि मैत्रिणी

दिवसांत तशी रूचि आली नाही तोंडाला आमच्या.....

त्या तिघांचा चहा सुरू झाला.

आनंदरावः—भय्यासाहेबांच्या मनांत आतां तरी कांहीं राहिले नाही ना ?

सुशिलाबाईः—असेल तर कशाला बोलून दाखवितील ते ?

आशाः—पगारबिगार वाढला कीं नाही ?

सुशिलाबाईः—मला माहीत नाही. ते कधींच या गोष्टी बोलत माहीत आपल्या घरांत...नि पैशानेंच सर्व कांहीं मिळतें वाटतें ? खरें सांगूं आनंदराव ? तुम्हीं फेंकात असलेला आनंद, उत्साह त्यानंतर मला कुठेंच मिळाला नाही. आढळलासुद्धा नाही,
पुन्हा तीं तिघेजणं शांत होतीं.

सुशिलाबाईः—मुलांचा तरी काय दोष ? एका अधिकाऱ्यांचीं मुलें म्हणून त्यांची जा कांहीं काळजी घ्यायला पाहिजे ती प्रेमानें घेत असतें मी ! त्यांत तिकडचा खाण्यापिण्याचा हव्यास ! दमलें बाई त्यांच्या चर्चांचे चोचले पुरवितांना...इतकेंहि करून त्यांचे भोकळेपणाचें वागणें तरी असतं ? परन्तु संबंध दिवसभर केलेल्या श्रमाचा परिहार व्हायचें राहिलें बाजूलाच, अगदीं माझ्या नसा नि नसा थकून गेल्यासारखें वाटतंयू मला...नुसत्या औषधांच्या बाटल्या रिकाम्या करून प्रकृत्या सुधारतात कां बायकांच्या ?

आनंदरावः—सातारला तुमच्या नवीन ओळखी झाल्या असतील ?

सुशिलाबाईः—आंबेगांवच्या अनुभवानें शहाणपण आलेंयू त्यांना. कोणालाहि भेटायला जाऊं देत नाहीत ते मला...

आनंदरावः—म्हणजे ?

सुशिलाबाईः—कशाला लाजूं मी...? आपल्या मैत्रीचा अर्थ त्यांनीं सरळ घेतला नाही.

आशाः—कमाल झाली म्हणायची भय्यासाहेबांची !

आनंदरावः—कांहीं विशेष तर बोलले नाहीत ?

सुशिलाबाई:—बोलले म्हणून मनाला लावून घेऊन करूंक काय मी ? बायको आहे त्यांची मी .

आशा:—सारे स्त्री-पुरुष गुन्हे करण्यासाठीच जन्मतात कांही ?

सुशिलाबाई:—असं कधीं झालंय ?

आनंदराव:—भय्यासाहेबांपुढें नाना तऱ्हेचे गुन्हे न्यायासाठीं येतात. घडलेल्या गुन्ह्यांचे प्रकार वक्रील लोक शक्य नित्तवया उघडपणें त्यांच्यापुढें मांडीत असतात. त्यामुळें त्यांच्या मनावर त्याचा विपरीत परिणाम होणें अशक्य नाहीं.

सुशिलाबाई:—न्यायासनासमोर आणलेले सर्वच गुन्हेगार नसतात.

आनंदराव:—एकदम कबूल आहे मला !

सुशिलाबाई:—नि सज्जन मानलेलीं माणसें गुन्हेगार नसतात असें नाहीं ! इथं आल्यावर मी चौकशी केली. काशीकरांची यमू याच गांवांत उतरली होती. नि—

आशा:—जाऊं द्याहो. तो अप्रिय विषय आतां नको !

आनंदराव:—तरीपण बायकाना आपल्या पतीशीं वागायलाच हवें.

सुशिलाबाई:—मी कधीं त्यांना विरोध दाखविला ? पण त्याच्या संशयी स्वभावानें माझ्यावरचा त्यांचा विश्वास उडाला. कसें सहन करूं मी हें ? भेला नसता हा चेहरा चांगला तर किती छान झालें असतें ?

• आवेगांवांत आनंदराव—आशेशीं त्यांचा परिचय होऊन सुभाताईच्या मैत्रीच्या सहवासांत सुशिलाबाईंनी नवा आनंद अनुभवला होता. त्यामुळें सध्यां असलेला त्यांचा कोडमारा त्यांना असह्य वाटूं लागला तर नवल नव्हतें. त्यांना अनेक वेळां उदासवाणें वाटूं लागलें होतें. त्यामुळें त्यांच्या अगोदरच्या नाजूक प्रकृतीवर परिणाम होऊं लागला. ज्या घरांत आनंदीं जीवनाचा उवारा नाहीं त्या घराच्या भयण-भकास पोकळींत त्यांना अपुरेपणा वाटूं लागला...नि खरें म्हटलें म्हणजे हाच त्यांच्या मनाच्या असामाधानाचा मुख्य रोग होता...

मित्र आणि मैत्रिणी

आनंदरावः—क्षमा करा सुशिलाबाई! आमचा परिचय तुमच्या दुःखाला कारणा झाला !

सुशिलाबाईः—छट्-मुळीच नाही ! पतीपत्नींमध्ये सुद्धा उत्पन्न होऊं न शकणारा असा स्त्रीपुरुष सहवासंतील विशुद्ध मोकळेपणा, लोभनीय आनंद नि जिव्हाळा असूं शकतो याची मला चांगली कल्पना आली ! नाही तर मला वेडीला आमचे पतीपत्नीचे आडमोड जावन म्हणजेच खरें जीवन असं वाटून मी जन्मभर खऱ्या आनंदाला मुकलें असतें ना ! छट्...पशू म्हणून जगण्याची माझी मुळीच इच्छा नाही...

आनंदरावः—इतक्या योग्यतेचा मी नाही सुशिलाबाई !

सुशिलाबाईः—मी जाणतें तुमची योग्यता...नि तार्ई पण पुरेपूर जाणतात—तुम्हांला कळायचें नाही तें. मला मला माहित आहे तें. माझ्या भावनांकडे पहात आलां तुम्हां...हा मंगल योग संस्कारी माणसाशिवाय साध्य होतो कां कुणाला ?

आनंदरावः—नि हीच तुमच्या पण संस्कारांची साक्ष नाही का ?

आशाः—पुरे करा बाई हें स्तुतिपूर्व ! जा—सुंदरसा चहा करून आणा. त्यांना नि मला पण दीड दीड कप टाका. तुम्हां दाघंजणं चहा प्यायलां म्हणजे तुम्हां पहिल्याप्रमाणें हंसाल-खिदब्याल-जा.....

सुशिलाबाईः—मुख्य तें सांगायचें राहूनच गेलें कीं. आनंदराव, पत्र आलंय कीं उद्यां सकाळीं ११ वाजतां ते येणार आहेत आम्हाला न्यायला. त्यांना उद्यांचा दिवस मी राहून घेणार आहे. त्यांना घेऊन मी तुमच्याकडे येईन—नि आपण चौघे जण फिरायला जाऊं !

आनंदरावः—तुमचा कांहीं हेतु दिसतोय यांत मला !

सुशिलाबाईः—होय...खरें तें सांगतेय—देखत देखत एकदां काय तो सोक्ष मोक्ष होऊन जाऊं द्या—म्हणजे एकदांचे त्यांचे मन साफ तरी होऊन जाईल...किती दिवस मेलें अशा कोंदटलेल्या वृत्तींने जगायचें ?

आनंदरावः—तुम्हालाच उलट त्रास होईल, विचार करा जरा !

सुशिलाबाई:—जाणतें मी ! आईच्या तीर्थयात्रेचें निमित्त करून तुम्हाला मी बोलावले असें त्यांच्या दुबळ्या मनांत येईल, पण खरा प्रकार तुम्ही जाणतांच...त्याला कोण काय करणार ?

आनंदराव:—ठीक ! तुमच्या विचाराबाहेर नाही मी, त्यांना तें बोलणें वाढवावेसें वाटलें नाही.

सुशिलाबाई चहा करण्यासाठीं आंत गेल्या.

आशा:—या भलत्याच हिरारीनें संकटांत पडत आहेत....

आनंदराव विचारांत पडले होते...आशा शांतपणें बसून राहिली...

सुशिलाबाई चहा घेऊन आल्या !

सुशिलाबाई:—इश ! भांडणविडण झालें वाटतें इतक्यांत ?

चहा झाल्यावर सुशिलाबाई तेथून जाण्यास निघाल्या. पण त्यांचा पायच तेथून हालेना...म्हणून त्यांनीं आणखी गप्पागोष्टी काढल्या...पण त्यांची आई घरीं एकटीच होती. धाकटी बेबी रडत असेल असें मनांत येऊन त्या अखेरीस उठल्याच !

सुशिलाबाई:—खरेंच ! तुझ्यासारखी माझी धाकटी बहीण असती तर आले असतें तुझ्याकडे राह्यला वर्षांतून एकदां तरी !

आशा:—नको ग बाई ! अलिकडे बहिणी बहिणी सवती होतात म्हणे. आशा मनापासून हंसली.

सुशिलाबाई:—वेडी ग वेडी ! माझं लग्न झाल्यं म्हटलें !!

आनंदराव:—तें कशाला ? तुमच्यासारखी माझी बहीण असती तर हक्कानें आणली असती तिला माहेरी !

सुशिलाबाई:—खरेंच ? खरेंच ? खरेंच कांहो ?

आशा:—अशा काय करतां ?

सुशिलाबाई:—माझ्या आईशिवाय कुणीच नाही मला माहेरचें ! काय करूं ? मी पुष्कळ म्हणून ! त्यांना आपलें हें नातें कसे पटवूं मी ?

त्यांनीं आपलीं खालीं घातलेलीं मान वर उचललीं. तों आनंदरावांना त्यांच्या डोळ्यांत पाणी डंवरून आलेलें दिसलें !

मित्र आणि मैत्रिणी

आनंदरावः—हैं काय असें ?

आनंदरावांचें हृदय भरून आलें, नि नकळतच ते सुशिलाबाईचे डोळे पुसण्यासाठीं पुढें झाले...पण...

सुशिलाबाई—कां ? भ्यायलां तुम्ही ?

आनंदरावः—नाहीं. पण मी तुमचा भाऊ आहे हें मला अनेक मार्गांनीं दाखवितां येईल.

आशाः—पण भावावहिणींनीं इतक्या मर्यादा पाळायला कुठें आडवें आलें होतें इथें जग ?

सुशिलाबाईः—उदार हृदय आहे तुझें आशा...बरं तर मी जाते... उद्यांचें ठरलें ना ? मी येऊन जाईन एकदां सकाळची आईला बरोबर घेऊन—हं.

आनंदरावः—या ना.

सुशिलाबाईः—ठरलें ना ?

आशाः—ठरलें—ठरलें !

बरें झालें ! त्या दिवशीं सायंकाळींच सुशिलाबाई आपल्या मातोश्रींना घेऊन आल्या नाहींत तें.

नहरला जाऊन आनंदरावांनीं मोटार ठरवली नि त्याच रात्रीं त्यांनीं आपल्या सामानसुमानाचीं आंबरा आंबर केलीं.

प्रिय सुशिलाताई—

माझ्या बहिणीच्या सुखांत कुठलाहि व्यत्यय येऊं नये, म्हणून मला योग्य वाटलें तें आनंदानें करित आहे. तिचें सुख तेंच माझें ! तिचें दुःख तेंच माझें ! नाहीं कां ? रागावणार नाहींस ना तूं...जरूर ती काळजी घ्यावी ! तशी काळजी आम्हीं घेतली म्हणून तुझ्या वृद्ध आईला आम्हीं न भेटतांच जात आहोंत.

तुझा भाऊ,

“ आनंद ”

दुसऱ्या दिवशीं ती चिन्ही सुशिलाबाईंना पोंचेल अशी पक्की व्यवस्था करून आशा आनंदराव आंबेगांवला आले.

१७

आंबेगावांत एके कार्ळी चालूं असलेल्या “मराठा-मित्र” या मासिकाचे सर्व हक्क विकत घेऊन, दसऱ्याच्या सुमुहूर्तावर आनंदरावांनी आपल्या साप्ताहिक “मित्रा” चा पहिला अंक आपल्या स्वतःच्या “मित्र मुद्रणालयांत” छापून प्रकाशित केला.

त्यांतील अग्रलेखाचा प्रथमचा भाग वाचला तर त्यावरून त्यांच्या धोरणाची कल्पना येईल.

“ उद्यांसाठी ”

“ सागर फार अथांग असतो. त्याच्या तळाशी मोर्ती पोवळें, सोने चांदी वगैरे अनेक मूल्यवान् वस्तु पडून असतात तशीच खनीज पदार्थांची लयलूट असते. त्याच्या पोटांत विषारी वळरी आहेत, तशाच मानव जातीच्या सुखाला वृद्धीगत करणाऱ्या औषधी वल्ली पण अलोट आहेत. पाण्यांत छोटे मोठे जलचर आहेत; लहान माशांपासून देव माशांपर्यंत त्यांचे अनेकविध प्रकार आहेत. जगण्यासाठी त्यांच्यातहि लढाई चाललेली असते. मोठा मासा लहानाला गट्ट करतो. वरील हवेंत वादळें होऊन समुद्रावर पर्वतप्राय लाटा उसळतात असा हा अस्थिर सागर कधीच शांत नसतो—तो शांत राहणेंहि शक्य नाहीं. त्याच्या पृष्ठ भागावर लहान मोठ्या लाटा उफाळत असतात नि कांठावर येऊन सारख्या धडका देत असतात.....

वाचक मित्र ! तीच कांहींशी परिस्थिति मानवतेच्या अथांग सागराला लागू पडते. स्थूलमानानें जरी आपण विचार केला तरी त्यांत अनेकविध प्रवाह आपणांस दिसून येतील...शेती करणारा—शेतकरी वर्गाचा कायमचा कंगाल वर्ग—शहरांतील कारखान्यांत कामे करणारा असमंजस मजूर वर्ग कांहींसा अडाणी भोळसट नि आळशी असतो. एकदमच पांढरपेशा वर्गाकडे पाहिल्यास गरीब नि कमीत कमी मिळकतीवर सर्व वर्गांच्या मुलांना ज्ञान दानाचें काम करणारा असा सदा दारिद्र्याने कावलेला शिक्षकांचा वर्ग असतो. तो आपलें म्हणून

मित्र आणि मैत्रिणी

निराळेंच जग करून त्यांत वावरत असतो. त्यापुढें म्हणजे काहीं निरुपयोगी, चवचाल, नसत्या उच्चापती करणाऱ्या कज्जेदलाळांचा वर्ग असतो. त्यानंतर खाऊन पिऊन सुखी लोकांचा असा आत्मनिष्ठ नि दुसऱ्यांकडे उपेक्षेनें पाहून आपलाच आपण गौरव करून घेणारा मोठा गट दृष्टीस पडतो. नि याहि वर्गावर मगरूरीने अरेरावी गाजविणारा, पण आपल्या खालच्या वर्गाच्या श्रमावर जगणारा असा वकील डॉक्टरांचा अहंकारी गट असतो. त्या वर्गाला आपल्या बुद्धिमत्तेची, नि लोकांचे आपल्याशिवाय चालत नाही या जाणीवेची अकारण श्रेष्ठता वाटत असते...दुसऱ्या कोठल्याहि वर्गाच्या लोकांना जणू दर्जा नाही अशा तुच्छतापूर्ण भावनेनें ते जगशीर्षी वागतांना दिसतात. दुनियेंतील मानपान व्हायचे ती यांचेच व्हावेत असा यांचा जन्मसिद्ध हक्क वाटत असतो यांना ! याहि लोकांना डावलून जरा पुढें पाहूं लागलों तर मारवाडी, शेठजी, अशा गर्भ श्रीमंतांचा संघटित पण दिसायला विस्कटलेला असा अढळ गट असलेला दिसून येईल...वेळ आली म्हणजे धार्मिक कडवेपणाने हा गट एकजुटीनें दुर्बळाना पिळून काढण्यास सज्ज असतो. नि आणखी एक वर्ग राहिला. जगापासून अगदीं अलग पण आपल्या अस्तित्वानें सर्वांना खटकणारा असा अधिकारी-सत्ताधारी लोकांचा 'क्लब' जीवी वर्ग असतो. त्याच्या दृष्टीनें इतर जनता जगांत जगतच नसते. नडले म्हणजे त्यांच्यापुढें कारणाकारणांनीं उभे राहणाऱ्या लोकांना, ते आपल्या पायाजवळ घोटाळणाऱ्या कुत्र्याला जसे लाथाळतात तशाच कांहींशा प्रकारानें वागवित असतात. अशा अनेक गटांच्या, वर्गांच्या-सामाजिक थरांच्या संघर्षांत अनेक कलह उत्पन्न होतात. त्यामुळें कोणी कुणाकडे जरूर त्या निस्वार्थी नि स्वच्छ नजरेनें पाहणें शक्य होत नाही.

त्यांतूनहि स्त्रीपुरुष हा चिरंतनचा झगडा चालूच असतो. धर्मभिन्नत्वामुळें मानवतेत अगोदरच प्रवेड खिंडारे पडलेलीं असतात. तीं जोडलीं जाणें म्हणजे महा कठीण काम आहे. परधर्मीयाला समजून घेऊन सहिष्णुतेनें वागणें हें बहुतेकांना साधत नाही. हिंदुधर्मीत सुद्धां चातुर्वर्ण्य पद्धतीमुळें अनेक-हजारों जाती निर्माण झाल्या आहेत. त्यांतहि ब्राह्मण, ब्राह्मणेत्तर शाकाहारी-मांसाहारी असे नाना प्रकारचे पंथ नि सांप्रदाय निर्माण झाले आहेत. अशा जातीजातींतील वैमनस्या-

मित्र आणि मैत्रिणा

मुळें, परस्परांनीं आपापल्या भोंवतीं जाती निष्ठतेचें कडेकोट किल्ले बांधून घेतलेले आहेत. त्यांत परजातीयाला प्रवेश सुद्धां मिळणें शक्य नसतें मुख्य मुख्य जातींत सुद्धां सूक्ष्म भेद आहेतच. त्यामुळें कोणालाहि कुणाशी संशय निरपेक्ष वागतां येणें जमत नाहीं. हा गुजराथी, हा कन्नड, हा मारवाडी, हा मद्रासी म्हणून आम्ही महाराष्ट्रीय प्रांतभेदानें—नि भाषा भेदानें त्यांना तुच्छ लेखतो. त्यांत भर म्हणून देशांत निरनिराळे पक्षोपपक्ष असतात, त्या त्या पक्षांचे अनुयायी आपापला कडवा, अभेद्य सांप्रदाय बनवून दुसऱ्यांकडे आपलीं नखें काढून बघत असतात. शिवाय दरिद्री, मजूर विरुद्ध भांडवलवाले—गिरणीवाले हा शहरांशहरांतील हिमालयाएवढा विरोध परस्परांत प्रचंड लढे उत्पन्न करीत असतोच नि या यच्चावत् सर्व लोकांपैकीं कुणाशीहि कुणाचें सूत जमत नाहीं. त्यांच्यातील विरोध, भांडणे, हेवेदावे, कायदेबाजी, वगैरे गोष्टी त्यांच्या पांचविला पूजलेल्या असतात. या अंतर्भूत कलहभावनेनें आपल्या आड येणाऱ्या व्यक्तिला वा वर्गाला नेस्तनाबूत करण्यासाठीं विरोधी गट अगदीं टपून बसलेला असतो. परस्परांविषयीं मत्सर, द्वेष, सूडाची भावना, अगदीं उतूंचाललेली असते. कोणाचा कोणाला विश्वास नाहीं. प्रतिपक्षाला दडपून टाकण्यासाठीं त्याचे पाय ओढण्याचें प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर राजरोसपणें चालूं असतात.

अशा अनेक मानवी वैगुण्यामुळें कोणालाहि सहाजिकपणें वाटेल कीं जग म्हणजे अंधार आहे—गोधळ आहे—अनागोंदी कारभार आहे सारा ! अशा सहस्रविध भिन्न भिन्न वर्गीय लोकांना एकाद्या गोष्टीवर एकत्र आणणें म्हणजे आकाशाला गवसणी घालण्यासारखा विश्वव्यापी प्रश्न होय असा विचार येणें सहाजिक आहे. पण तसें मुळींच नाहीं. मित्रहो ! सागराच्या पोटांत कितीहि चलबिचल होत राहो, त्याला म्हणून एक पातळीं असतेच ! तशीच जनता सागराला पण आहे ! त्या दृष्टीनें पाहतां जनतेच्या आकांक्षा, ध्येयें नि तत्सिद्धीचे मार्ग एकच नसतात कां ? सर्वांना जगांत सुखानें—आनंदानें जगायची इच्छा असते, आपल्यापाशीं जरूर तेवढा द्रव्यसंचय असावा असें सर्वांनाच वाटत असतें; समाजांत राहून इतरांनीं आपणाला भलें म्हणावें, समाजांतील मानसन्मान आपणांस मिळावे, साधल्यास कीर्तीहि मिळावी असें सर्वांनाच वाटतें ना ?

मित्र आणि मैत्रिणी

नि समाजांतील प्रत्येक व्यक्तिला पाहिजे असलेल्या या समान गोष्टींच्या प्राप्तीसाठी प्रथम-प्रथम आपणाला राष्ट्र म्हणून जगलें पाहिजे ! परकीय सत्तेच्या टांचे खालून आपला देश मुक्त करण्यासाठी प्रत्येकाला जें कांहीं भरसक करतां येईल तें त्यानें केलें पाहिजे ! त्यासाठीं सर्व वर्गांनीं, गटांनीं, मित्र धर्मीयांनीं, जातीय बांधवांनीं आपापले क्षुल्लक मतभेद विसरून प्रचंड अशी एकजूट तयार करायला नको काय ? स्वातंत्र्य संपादनाचें महत्कार्य एकट्या दुकट्यानें किंवा एकाच जातीनें किंवा धर्मानें संपादण्या इतकें साधें आहे काय ? देशांतील यत्नावत् लोकांनीं आपापली भांडणें कलह, भेद, विरोध पार झुगारून देऊन, क्षुद्र अशा स्वार्था आकाक्षाला वाजूला सारून एका महत्प्रयत्नासाठीं एकच एक अभंग फळी तयार करायला हवी—केल्याशिवाय राष्ट्राचें—त्यांतील समाजाचे—समाजांतील व्यक्तींचे लवमात्र हित साधणार हें ओळखून.....”

आनंदरावांनीं आपल्या अग्रलेखांत यापुढें, स्वातंत्र्य मिळविणें ही अपरिहार्य गोष्ट आहे असे मानल्यानंतर तिच्या प्राप्तीसाठीं जनतेंत एक राष्ट्रीयत्वाची प्रवृत्ति फोंफावण्यास मुख्यतः कोणत्या गोष्टीकडे लक्ष दिले पाहिजे, समाजांतील विषमता नाहीशी व्हावी म्हणून आर्थिक वाटणीचा पाया कसा भक्कम करायला हवाय नि त्यासाठीं कोणती साधनें कशी वापरली पाहिजेत याचें निदर्शन करून, तीं साधनसामुग्री आम जनतेच्या हातीं देणें, गरिबांची अखंड पिळवणूक करणाऱ्या बुद्धिजीवी पांढरपेशांपासून त्यांचे संरक्षण करणें, जनतेवर होणाऱ्या अन्यायाची निर्भीडपणें दाद लावणें, नि अशा रीतीनें तिला आत्मविश्वासाची जाणीव देत तिची जागृति करणें, वगैरे विवेचन करून, आनंदरावांनीं उद्यांसाठीं जनतेनें करावयाच्या क्रांतीचें स्वरूप नि मार्ग दाखविण्यासाठीं त्यांच्या ' मित्रा ' चा जन्म होत आहे हे अगदीं स्पष्ट केलें.

त्याच अंकांत कांहीं उद्बोधक स्फुटें पण आलीं होतीं... त्यांतील एकांत आबेगांवांतील वनिता मंडळाचें कार्य पुन्हा चालूं करणें हें महिलांच्या हिताचें आहे असें बजावून पुढें लिहिलें होतें कीं श्री. भय्यासाहेबासारख्या अधिकाराधिष्ठित सदृष्टस्थांच्या पत्नी सौ. सुशिलाबाई यांच्यासारख्याच स्त्रियांनीं पुढाकार घेतला तरच मंडळाचें काम होईल अशी कल्पना करून घेण्यांत शहरांतील स्त्रियांची

दुर्बलता दिमून येत आहे. कोणाहि एकाद्या समजूतदार महिलेने चिकाटीने, निष्ठेने पुढे येऊन त्या कार्याची धुरा हातांत घेतली तर मंडळाचे कार्य यशस्वी झाल्याविना राहणार नाही.

दुसरें स्फुट कांहींसे मजेदार होते.

“आम्हाला कळतें कीं येथील एका कायस्थ सद्गृहस्थांकडे त्यांच्या नेहमीच्या रिवाजाप्रमाणें रविवारचा ‘बाजारच्या’ भोजनाचा कार्यक्रम होता. मांसाशनाच्या वेळीं त्यांच्या एका चारपांच वर्षांच्या मुलाच्या घशांत त्यांतील एक हाडासा कपला अडकून तो घाबरून गेला. त्याच वेळीं समोरीच्या एका ब्राह्मणाच्या घरी कसलीशी मेजवानी चालूं होती. त्यांत हजर असलेल्या एका डॉक्टरांना त्या मुलाची झालेली ती प्राणांतिक हकीकत समजतांच त्याच्यावर उपचार करण्यासाठीं ते गेले. पण त्यांच्यापाशीं जरूर तीं साधनें नव्हतीं— इतक्यांत दुसरे एक डॉक्टर आले, त्यांनीं त्या डोळे पांढरे केलेल्या बालकाच्या घशांतील ते हाडूक मोठ्या कौशल्यानें बाहेर काढलें. येथवर झाले त्याविषयीं आम्हाला कांहीं बोलायचें नाही. पण नंतर त्या ब्राह्मणजातीयांचें भोजन चालूं असतांना त्या पंक्तीमध्ये, कायस्थांच्या नि मांसाहारी लोकांच्या दैनंदिन जीवनावर विनोदाचे अनुचित फवारे सुटत होते. “हाडें घशांत अडकतात तर खातात कशाला हे मांस ? मरा म्हणावें !” अशा तऱ्हेचे तिरस्काराचे उद्गार तेथें निघाल्याचे त्या कायस्थांच्या कानांपर्यंत गेल्यांचे समजतें. आम्हाला एवढेंच स्पष्टपणें उच्चवर्णीयांना वजवायचेंय कीं अशा क्षुल्लक प्रसंगानें आपली जातीय श्रेष्ठता प्रस्थापित करतांना तुम्ही आपलेंच हंसें करून घेत आहां ! यांत तुमच्या मनाच्या दुर्बलतेची प्रतिक्रिया उमटून क्षुद्रत्व व्यक्त होतें. केवळ शाकाहारी राहिल्यानें देवपण प्राप्त होतें असें मानणें हा शुद्ध भोळेपण होय ! दुसऱ्या जातीची अवहेलना करून आपली श्रेष्ठता सिद्ध होते ? नि अशानें जातीय प्रश्न सुटत जाण्याएवजीं जास्त बिकट होत जातात याची कोणाला कल्पना तरी आहे काय ? जनतेला एक राष्ट्रीय-त्वाची कल्पना पटविताना अशा क्षुल्लक गोष्टींचा केवढा अडथळा होतो हें आम्हा उच्च वर्णीयांना कळेल तो सुदिन !

‘मित्रा’ मध्ये आणखी चार स्फुटें होतीं...एकांत त्यांनीं जातीय वृत्तीवर हल्ला करून ब्राह्मणोत्तर वादाचें भूत गाढण्याची हीच संधि होय असें बजाविलें होतें.

मित्र आणि मैत्रिणी

त्यानंतर काँग्रेसची युद्धविषयक भूमिका विषद करणारे व आगामी प्रातिनिधिक सत्याग्रहाचें वैशिष्ट्य प्रतिपादणारे असे एक जोरदार स्फुट पण लिहिलें होतें. शिवाय—

शिवाय त्यांत एक लघुकथा होती, चटकदार बातम्या होत्या नि दोन रंजक असे विषयहि त्यांत आले होते.

सध्याच्या चालू युद्धासंबंधी मात्र आनंदरावांनीं पहिल्याच अंकांत कांहीं न लिहिण्याची दक्षता घेतली होती. कारण सांप्रतचें चालू युद्ध जनतेचें नाही याची त्यांना स्पष्ट जाणीव होती.

१८

आनंदरावांनीं 'मित्रा' चा नमुना अंक आपल्या सर्व मित्र परिचितांकडे अवलोकनार्थ पाठविला होता.

श्री. भय्यासाहेबांनीं अंक पोंचल्याचें काडें पाठवून, वाचून पहातां आपलें विचार एकागी वाटतात, असें लिहिण्यांत आपण आपला वेळ व द्रव्यखर्च करीत आहां याचें आश्चर्य वाटतें असें लिहून त्यांना कळविलें होतें.

विनायकरावांकडून एका 'मित्रा' ला मदत म्हणून शंभर रुपयांचा चेक आला होता. बरोबर त्यांनीं आनंदरावांचें सहृदयतेनें अभिनंदन केलें.

मात्र सुभाताईंनीं एक चिठी लिहिली होती. ती त्यांच्या वृत्तीला साजेशी होती.

“नाहीं नाहीं म्हणतांना तुम्हां उभयतांना हें बाळ झालेलें पाहून मला आनंद वाटतोय. त्याला बाळलेणें आज सोबत आम्ही पाठविलें आहेच ! सौ. आशा आनंद वैद्य या 'प्रिंटर' म्हणून जाहीर झाल्या आहेत. छान—सुरेख...स्त्रिया प्रिंटर असतात—पण त्या आपल्या पती राजाच्या छापखान्याच्या नव्हे...वाई...हें तरी सांभाळ आपलें अपत्य अगदीं जिवाभावानें, प्रेमानें !! नि तें वाढावें—पराक्रमी व्हावें—त्यानें आपल्या मातापित्याला यश किर्ती—धन्यता मिळवून द्यावी असें मी मनापासून इच्छितें.....”

विशेष म्हणजे आंबेगांवच्या आमजनतेनें त्यांच्या ह्या अंकाची एकहि प्रत त्यांच्या छापखान्यात राहूं दिली नाहीं. त्यांचें तें स्वागत अपूर्व होतें.

